

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

У ТАБОРІ
СМЕРТІ

Видавані до війни
“ЦІКАВІ ОПОВІДАННЯ”

мали вже 21 випусків. Тепер ми їх відновляємо з тим, що кожне число “Цікавих Оповідань” буде коштувати всього одного кводра (25ц), щоб кожний міг собі за таку малу ціну купити цікаве оповідання.

На дальші випуски “Цікавих Оповідань” “Українське Видавництво Добра Книжка” проголошує оцим **конкурс**, до якого можуть стати всі, хто щось цікавого пережив і вміє це добре оповісти. Рукописи тих майбутніх випусків “Цікавих Оповідань” мають бути написані тільки машинкою (або дуже чітким почерком, чорнилом) на однім боці паперу (не на обидвох сторінках!) та не можуть мати більше як 50,000 буков. За один — прийнятий редактором до друку — випуск “Цікавих Оповідань” дістане його автор \$50.00 готівкою.

“Добра Книжка” просить рівночасно всіх читачів і прихильників допомогти видавництву ось як:

1) Зголошуватися на “десятників”, посилаючи по \$2.00. За те вишле видавництво 10 книжечок, вартости \$2.50. — 2) Поширювати “Цікаві Оповідання” добрим словом своїм знакомим. — 3) Домагатися по всіх українських книгарнях і склепах із книжками та часописами, щоб вони мали “Цікаві Оповідання” постійно на складі.

Замовлення слати на адресу:

ALEXANDER MOCH
344a Bathurst St., Toronto, Ont., Canada.

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

У ТАБОРІ СМЕРТИ

СПОМИНИ З КОНЦЕНТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ

diasporiana.org.ua

„ЦІКАВІ ОПОВІДАННЯ” — Ч. 23-26.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ДОБРА КНИЖКА”

Торонто, Р. Б. 1952 — Випуск 144.

COPYRIGHT BY ALEXANDER MOCH

TORONTO, 334A BATHURST ST.

Мистецьке оформлення виконав:

ЛЕОНІД ДЕНИСЕНКО

PRINTED IN CANADA.

Д. К. 30. 8. 1952. — 144. — 1000.

DIOCESAN PRESS - 550 CHURCH ST - TORONTO ONT

ВСТУП

Із приходом німецьких окупантів на західно-українські землі 1941 р. зачалися майже ті самі переслідування українського населення, що були за большевиків. Німецька адміністрація наказувала забирати від місцевого населення хліб, худобу та інший дорібок, а українську молодь обидвох статей вивозили на примусові роботи до Німеччини. Коли населення дізналося, що вивезена молодь терпить великі недомагання, що їх дітей продають німецьким „баворам” по 12-18 марок — почало воно ставити опір, укриваючи своїх синів та доньок. Згодом і сама молодь, не маючи дома спокою, втікала в ліси та групувалася там у самостійні боєві відділи, що з них опісля постала славна Українська Повстанська Армія (УПА). Відділи УПА часто відбивали транспорти українців, везених на німецькі роботи, при чому не обійшлося без боєвих сутичок. Німецькі окупанти були безраді, бо ніяк не видержували несподіваних наскоків відділів УПА. Тоді вони вибирали меткіших українців, а зокрема українську інтелігенцію, замикали їх до арештів, як закладників і без найменшої причини розстрілювали їх публично на торговицях і ринках, як відплату за невдачу

в боях із відділами УПА. Отже, хто не вспів утекти перед німецькими посіпаками в ліс — був при першій ліпшій нагоді розстріляний на публичних місцях у містах Західньої України при примусовій участі численних глядачів.)

Будучи вчителем середніх шкіл у Станиславові (Галичина), я кожної хвилини сподівався арештування. Мені лишалися дві можливості: або йти в ліс та разом із іншими боронити прав і чести свого народу, або перейти німецьку границю й там якнебудь працювати над поліпшенням долі українських робітників у Німеччині.

Одного вечора німецька поліція заарештувала всіх українців, що були приявні в українському театрі в Станиславові. Крім того забирали з домів моїх знайомих як закладників. Отже мої дні були пораховані й я на скору руку, при допомозі моїх знайомих, що працювали в канцелярії нім. повітового старства (крайсгавптмана), вистарав перепустку до Чехії. Нікого не повідомляючи про свій виїзд, я негайно подався до Праги та записався знову, як студент на правничий факультет Карлового університету. Для більшої певности я, за посередництва Впр. о. протоігумена ОО. Василіян, замешкав у архидіаконській палаті, що була під опікою чеських католицьких священників. Там жив спокійно півтора року.

Але небавом і тут знайшли мене гітлерівські посіпаки „Гегайме Штатс-Поліцай” (Гестапо) та перед кінцем війни запроторили мене до концен-

траційного табору в Терезіні (у Чехословаччині), де я просидів сім місяців. Про свої переживання в цьому концтаборі, я не вмю написати так, щоб дати вірний образ людських мук у цьому таборі. Нема таких слів, щоб ними змалювати знущання, пониження й заперечення людської гідности. Тут гинули тисячі безіменних людських постатей без різниці стажу й віку, з голоду, з виснаження та від побоїв Гестапа й СС-манів (німецькі партійні добровольці). Тут терпіли ми — крім фізичних болів, вошей, червінки та інших пошестей — ще й таке пониження людської гідности, яке може придумати тільки людська злоба.

Зі мною працювали в концтаборі сотні советських полонених. На згадку про поворот на „родіну” — вони блідли зі страху й отверто признавалися, що воліли би вже тут згинуть, ніж переходити нові муки в „советському раю”. Вони оповідали, що там існують тисячі концтаборів із модерними тортурами. Там — оповідали — в неописаних муках гинуть мільйони українців, гинуть із голоду в найтяжчих умовах праці, в заводах зброї та муніції. Там, терором і муками забивають людські почування, людську думку та зводять людську гідність до звірячого стану. Хоч би така людина й вийшла на волю — то ціле життя, аж до смерти звичайно має привиди енкаведистів, або дістає божевілля. Тому в інтересі самих опричників НКВД краще замордувати при праці свої жертви, як випускати їх на світ.

Оповідання цих нещасливців часто додавали мені сили серед найтяжчих умовин животіння та ставили перед очі мільйони моїх рідних братів, що гинуть серед неописаних мук тільки за те, що почують себе українцями.

У моїх споминах я стараюся писати правду, залишаючи на боці мовні прикраси. Хочу бодай у мінімальній частині представити читачеві німецький концтабір, що в ньому мучилися й умирали сливе всі народи земної кулі, а між ними немало й українців. Заразом прохаю вибачити за літературні недомагання. Оці спомини печаталися в однім часописі й різні редактори дали їм різний правопис... А врешті мої спомини не мають літературних претенсій. Вони писані зараз по війні в Німеччині, серед великих життєвих недомагань — тільки для заховання в пам'яті переживань тих злощасних часів.

Моє життя врятовано чудесним способом: коли я лежав у передсмертних судорогах серед кацетного подвір'я, ждучи свого кінця від гестапівської палиці — до мене підійшли представники Міжнародного Червоного Хреста, що тоді випадково оглядали терезінський концтабор. Вони скористали зі своїх прав та веліли мене звільнити кілька днів перед кінцем війни, як тяжко хворого.

НА ГЕСТАПО

У величезних забудованнях університетської бібліотеки в Празі пересиджував я цілими днями, працюючи над різними соціологічними та правничим квестіями. Пізно вечорами повертався до пишної палати колишніх чеських архидіаконів над широким плесом ріки Влтави. Тут я мешкав звиш півтора року, радіючи тим щастям, що гестапо не інтересувалося моєю особою. Та мій спокій не тривав довго. Дня 6. жовтня 1944 р. візвали мене листовно на Гестапо. Не прочуваючи ніякого

лиха — другого дня ранком з'явився я в гестапівській канцелярії при вулиці Бродовській, недалеко Вилсонового двірця. По довгім чеканні на коридорі підійшов до мене якийсь чоловік, питаючи чого приходжу. Коли я вияснив справу, він візвав мене до канцелярії та вказав мені крісло, на яке я сів.

Після справдження мого прізвища й походження — списав він мій життєпис; підкреслюючи мою дотеперішню протинацистичну діяльність. Одначе ані фактів, ані ніяких доказів на таку мою діяльність гестапівець мені не подав і це потішало мене, що нинішні переслухання скінчаться без наслідків і я вернуся до своєї щоденної праці. Та надія обманула мене.

По списанні протоколу відпровадив мене згаданий гестапівець (Шмідт) до третього покою, подав мені крісло й велів сідати обличчям до стіни. Так просидів я 10 — 15 хвилин. Опісля знову прийшов по мене мій протоколянт та запровадив до своєї канцелярії. Тут я застав уже відомого з оповідань шефа „релігійного відділу” Обергавзера. Почалися наново допити, при чому Обергавзер ставив мені питання релігійно-виховного характеру. Поведінка його при тому була груба і брутальна. В очах блестів вогонь ненависти, а на поораному лиці грала саркастична усмішка і кпини з усього, що противилось його переконанням. На його глумливі запити я не знаходив відповіді і відповідав йому — мовчанкою.

В год. 14.30 з'явився в канцелярії гестапівця Шмідта — другий гестапівець із карикатурним обличчям і червоними очима. По переведенні в мене особистої ревізії, Шмідт передав мене прибулому із карикатурним виглядом гестапівцеві, а той велів мені йти за ним сходами вділ.

Мене завели до просторої кімнати в сутерінах, де не було вікон. Кімнату освічувало електричне світло. Під усіма стінами стояли міцні дубові лавки, а на них сиділо вже кільканадцять ув'язнених чоловіків. Руки їх були зложені на колінах, а лица похмурі. Проти дверей сидів на кріслі сторож-гестапівець із пістолею в руці. Мені вказали вільне місце на дубовій лаві. Я сів і зложив руки на коліна за прикладом тих, що їх тут застав. Так просидів я тут яку годину.

Нарешті загудів автобус. Гестапівець випроводжував нас по двох до нього. На кінці темного й вогкого коридорчика був вхід до автомашини. Я ступив двома сходами вгору й опинився в малій вузькій клітці, що ледве могла помістити одного в'язня.

Нас двох впроваджено до одної клітки й насилу замкнено за нами двері. Вдолі була лавка й я сів на неї. Мій товариш недолі приложив обличчя до закратованого віконця й жадібно вдихав свіже повітря. Від кількох тижнів він сидів на Панкраці*). Сьогодні привезли його на гестапо в справі поновних допитів.

*) Панкрац — назва в'язниці в Празі.

За кілька хвилин автобус заїхав на панкращове подвір'я. Перед нами понурий коридор в'язниці Панкрац. Около 20 осіб, що приїхали зі мною впроваджено на в'язничний коридор і уставлено в один ряд обличчям до стіни. Тюремна гестапівська сторожа викликувала кожного з ряду по одному і переводила особисту ревізію. Всі речі, що були при ув'язнених оставали у в'язничній канцелярії, а в'язнів розміщувано по келіях. Я ждав до пізнього вечора на свою чергу. Около 9 год. прочитали моє ім'я. Я увійшов до тюремної канцелярії й віддав усі свої речі, а тюремна сторожа перетрусила всі мої кишені й віддала мене ключникові, який щойно прийшов на нічну зміну. Цей запровадив мене до келії ч. 23, що містилася в партері.

НА ПАНКРАЦІ

Ключник розімкнув двері й засвітив на хвилину світло до келії. Там уже сиділо двоє людей. Коли ключник отворив двері, один із них був звернений обличчям до ключника й проголосив число келії й кількість осіб, що там жили. Другий стояв обернений обличчям до вікна — плечима до дверей.

Ключник указав мені рукою келію й подав принесене простирано й пошевочку на солом'яний підголовок. Я увійшов до келії, і за мною замкнено двері. До мене приступили обидва в'язні, й ми представилися собі. Один із них предста-

вися: доктор прав Володимир Целдак, а другий кравець Карел Сетна. Обидва чехи із Праги. Я був дуже знеможений і попросив у них дозволу сісти. Целдак подав мені крісло. Я весь день нічого не їв і не пив, та вони не мали чим заспокоїти моєї спраги й голоду. Випитували мене, що нового на світі, чи кінчиться вже війна, які міста зайняли аліанти і т. д. Я подав їм відомості, про які я знав, а якими вони жили кілька днів. Відомості були радісні, бо аліанти затіснили перстень.

За коротку хвилину задзвонив дзвінок на нічліг. Мої нові товариші витягнули з-під стіни два сінники, а третій був на зводовім ліжку. Ми всі послали собі постелі й поклалися спати. Але сон ані моїм товаришам, ані мені не приходив. Я був схвилюваний несподіваним арештуванням, а мої товариші — моєю появою й свіжими вітками зо світу. Мене випитували про причину мого арештування — то знову розказували, що було причиною їх „панкрацького готелю”. Я радів з їх товариства, бо без нього самітня келія була б для мене ще тяжчою.

Нарешті ми послули. Мій сон був слабкий. Я часто пробуджувався вночі та довго не міг зрозуміти, де нахожуся.. У безпосереднім віддаленні від мене з лівого боку спав д-р Целдак, а з правого на зводовій причі Сетна. Я здивовано підніс голову, оглядав зовсім темну келію, а коли мій зір спинявся на тугих шпугах крат за матовою шибою під стелею, тоді в'язниця промовляла

до моєї свідомости. Так перемучив я цю ніч до ранку.

Дзвінок у сутінках жовтневої ночі зігнав нас із сінників. Була шоста година ранку. В келії не засвічено світла. Ми нервовно напотемки одягалися. Також напотемки складали сінники та по приписаній формі коци й простирала. Сетна командував, що хто має робити. Мені вручив щіжку з коротким держакком до замітання келії, а сам із д-ром Целдаком складав простирала й коци. Його робота мабуть не була легка в п'ятьмі, бо що кілька хвилин Сетна висказував уголос своє недоволення.

Надворі благословилося на світ, а в нас кінчилися ранні порядки. У 7 год. ранку видніло на дворі й сіріло в нашій келії. Тоді ходив ключник попід двері, тюкав ключем до дверей, запитуючи з коридора, чи всі здорові. Коли хтось захворів, повинен був зголоситися. За кілька хвилин приходив другий „кухонний ключник”. Він розмикав келії, а кухонні працівники приносили гірку каву й хліб. Тоді треба було Целдакові й мені відвернутися від дверей, а Сетна, як командант келії, голосив формулу мельдунку: „Гер командант, це ле драй унд цванціг, драй ман, алес ін орднунг”*). Опісля підставляв посуду на принесену каву й відбирав хліб. Снідання належало до найсмачніших тюремних страв. Дарма, що кава була чорна й

*) Пане команданте, келія 23, три мужчини, все в порядку.

гірка — за те хліб, 250 грамів, був дуже смачний. Хліб ми розділювали собі на три частини, бо день у в'язниці довгий, а голод не спить.

По каві треба було мити миски та й самому обмитися. Води в келії не було, а тюремна адміністрація нам її не постачала. Треба було черпати із клозетної мушлі. Ця робота томила, бо вода текла до мушлі дуже звільна, а вдобавку треба було берегтися ока ключника: за таке ждала кара. У 8-ій годині ранку розмикано келії, з яких ми виходили на чотиробічне подвір'я, на 10-хвилинний прохід. Прохід відбувався одинцем-гусаком. В'язень назначений гестапом виступав із рядів і диктував тілесні вправи. Ритми цих вправ означував численням: айнс, цвай, драй, фір*). Одні з нас виконували їх жваво, другі ліниво. На вуглах в'язничного подвір'я стояли гестапівці зі зброєю. По середині цього подвір'я був насип — ніби символ якогось квітника, а „окрашувала” його теж постать гестапівця. По кількох вправах — наш прохід кінчився, а нам наказувано „бігом до келії”.

У нашій келії було чистенько. Два рази в тиждень ми вимивали старанно підлогу й стільці. Коли прибігли з проходу, то скакали через поріг просто на шматки, які лежали заздалегідь приготовані на підлозі. До обіду нам не нудилося, бо обід припадав на 10-ту годину. Він складався із

*) Раз, два, три, чотири.

двох страв: дві супи, по яких ми старанно витирали хлібом миски. Кожна частинка страви була нам дорога й ми завидували один одному, якщо комусь попала в теплій воді більша пайка бульби.

До обіду засідали ми до столика. Тому, що в келії були тільки два дзиглики, що на них можна сидіти, — ми притягали столик до клозетової мушлі, на яку сідав третій. Столик застелювали стиркою, або ручником, що мало чим ріжнилися між собою. При обіді ніхто з нас нічого не говорив. У кожного засвічувався в очах якийсь вогонь жадоби й час до часу блискав у напрямі миски сусіда. По кількох хвилинах обід кінчився, тільки було чути настирливе шкребтання ложкою по порожній мисці.

По обіді зачиналася довга процедура черпання води із мушлі якоюсь дерев'яною скриничкою. Ми всі черпали на переміну, щоб обмити собі миски й ложки. Опісля — безділля! Воно страшне, осоружне. Цілі рої понурих думок втискалися в перетомлений мозок та ослаблювали все тіло.

Коло 12-ої год. загуділи протилетунські сирени. В келії стало нам страшно. Ключники позамикали нас у келіях на подвійні замки, а самі сховалися до схорониц. Ще вчора я теж утікав до безпечного схоронища на гарному Вишеграді...

Невдовзі завмер рух трамваїв і автомашин. Стало тихо. У тиші незабаром ми почули глухе гудіння літаків. Ми всі мовчазно наслухували. Кож-

ний із нас потонув у своїх думках. Тишину перервав д-р Целдак: „Всі ми залежні від волі Бога”. Не діждавшись від нас відповіді, продовжував він свої думки півголосом. Целдак висловлював свої думки з піетизму до Бога й вони були в нашій келії якби спільною молитвою. Його тема продовжувалася аж до кінця налету.

Із коридору ми почули кроки вартівників-гестапо. Ми стихили голоси, бо голосна розмова заборонена. Небезпека немов споріднила нас. Ми говорили тепер із повнішим довір'ям: Сетна оповідав, як то його замкнули перед трьома місяцями за те, що не розумів по-німецьки й не вмів відповісти на поставлені питання. Його підозрювали в приналежності до комуністичної партії. Від того часу його ніхто не переслухував. Він невинний і кожного дня жде звільнення. Він солідна й поважна людина, середніх літ. Я ні разу не бачив усміху на його вустах.

Зате д-р Целдак був живої й веселої вдачі. Хоч сам був зажурений — потішав нас щодня. Його ув'язнили із групою чеських учених, підозрюючи їх у ворожості до режиму. Целдак — дуже інтелігентна, очитана й бувала людина. Він правник, працював у фінансовім уряді. У вільних хвилинах займався соціологією. Має кілька своїх друкованих соціологічних праць і наукових статей.

* * *

Поминаючи цілоденний учорашній піст, я чомусь не чув голоду. Чув тільки сильніше пульсування крові в набрясклих висках. Усе моє обличчя палало вогнем, а в серці й умі бренила одна думка, як настирлива муха перед дощем: „В'язниця гестапо"! Ця думка була страшна, томила мене й розогнювала кров у моїх жилах. Мій ум був замрячений. Померкли всі надії на свободу. Одне було в мене бажання: щоб чимскорше скінчилася війна.

Приявність отих двох людей у моїй келії була великою поміччю для мене. Сидіти одинцем було б страшно! Час до часу ми перекидалися словами; Целдак старався безнастанно розвіяти наші думи. Він випитував мене, як поводитися німці в Галичині з українським населенням і з жидами. Мої відомости дуже цікавили слухачів, і в них родилася ще більша ненависть до гестапівських гнобителів. Всі ми признавали блудну політику німців, що жене їх до загибелі. При тім ми потішали один одного, що ще день - два й ми повиходимо на волю, хоч наші слова не зовсім гармонізували з нашими думками.

Нашу розмову перервав брязкіт заліза. Ми немов намагнетизовані скочили на свої місця, а Сетна, голосячи формулку, знімав з полицки миски. Тюремна служба принесла з кухні обід. Двері зачинилися. Сетна застелював своїм ручником стіл, ми присували його до клозету, щоб

і третій міг сісти. По розпізнанню своїх мисок і ложок ламаємо половину залишеного зі сніданку хліба й засідаємо за стіл. За хвилину в глибокій мовчанці порожніють наші миски; обід скінчився. Треба було мити миски й ложки.

Кожний по черзі черпав воду з клозетної мушлі до бляшаної мидниці, щоб вимити посуду. По обіді кожний сідав на коротке „римське” дрімання, але це було тільки сонне подразнення, бо якісь кроки на коридорі зривали нас з місць і прожогом кидали на „струнко” на призначені місця. Одначе все надармо, бо кроки все зближались й віддалялися, а до наших дверей ніхто не заглядав. Ми сідали знову на наші місця, раді, що обійшлося без „візити”.

Нарешті увійшов ключник і одним скоком ми були на своїх місцях. По тюремному припису ми відвертали свої обличчя від цього „антихриста”. Він прийшов на контролю коців і простирал. На його команду ми кинулися розкладати кожний свій коц і простирало... Коци були цілі й він відійшов. По його відході була нагода навчитися складати їх в приписаній тюрмою формі. Нашим учителем був Сетна. Ніхто з нас не вмів так добачити нерівности, як його кравецьке око. Показалося, що це не для нас праця й ми зобов'язалися робити щодня іншу, простішу роботу. Зате Сетна виручував нас і добре складав коци.

Ми дусилися в атмосфері думок і розмов про наше положення. Нашу розмову налягала важка дійсність та ще важча майбутність. Мене гнобив душевний тягар, що забувався тільки в часі сну.

Вечерю у звичайні дні подавали нам в 4-тій год. пополудні. В неділі і свята в 2-гій год. пополудні. Щодня на вечерю була кава й около 20 грамів мармеляди. При вечері та сама процедура, що при кожноразовім отвиранні дверей. Господарем келії Сетна. Він застелює стіл, розкладає миски та призначає нам місця при столі. Мармеляда служила нам замість цукру. Вона була дуже рідка і спливала із хліба, немов вода. У часі їди ми немов забували про наше положення, а радше приглушували думку про нього конечною потребою їди. По вечері слідувало буденне добування води й миття мисок, а потім довге безділля. Не минула й одна доба, як я знаменито зжився з моїми новими товаришами. Ми всі жили одним життям, одними думками й бажаннями та очікували одного кінця. Здавалося, що й розмовляти на ті теми було зайвим, хоч тема про кінець війни, або про наше звільнення була нам мила. В розмові кожний з нас висказував свій жах перед несподіваним нещастям та явно зітхав до Бога про поміч. Наші розмови переривали довгі задуми, то знову надслухування, чи гестапівець не зближається до наших дверей. По таких перервах продовжалася розмова. Кожний з нас знав багато звірств, що їх поповняли гестапівці на без-

боронних людях та притишеним голосом оповідав товаришам недолі. Якінєбудь кроки на коридорі вривали нашу розмову та напружували наші м'язи до готовости скочити на свої місця. Наше життя, вже від першого дня було немов **наелектризоване** або намагнетизоване брязкотом заліза.

Нетерпляче ми ожидали ночі. Ніч була кращою частиною нашого животіння, тому, що бодай частинно можна було приспати свідомість і не знати про своє положення. В келії були два дзиглики, що на них два з нас сиділи, а третій проходжувався майже нечутними кроками по келії. Часто не ставало нам теми. Цей час від вечері до нічлігу був для нас незвичайно довгий. Він збуджував у нас усі можливі страхіття. Нам робилося гірко й тяжко. Я часто не бажав продовжувати ніякої розмови, а коли звертався до мене д-р Целдак з якимсь питанням — я неохоче відповідав, що не знаю, або в якийсь інший спосіб втікав від розмови. Тоді насувалися мені страшні думки, що вже від першого дня затроювали мое життя. Надівсе вертіла мій ум одна думка, що прийдеться пережити велике нещастя. Здавалося, що тут прийде нам усім кінець. Д-р Целдак бачив мій душевний тягар і як міг потішав мене. Зводив розмови на легкі теми, згадував своє студентське життя, а з ним красні хвилини, яких дізнавався на прогуляках за границями Чехословаччини. Він розказував про життя Парижа, про знаменну культуру Франції та цивілізоване життя

французів. Багато теж розказував про Англію та англійців і інші західні народи. Ми з Сетною слухали його з великим зацікавленням — а згодом знову губилися в глибині своїх журб.

Безконечно довгий день здавався мені роком, і тому я нетерпляче ждав його кінця. В десятеро, в сотеро я оглядав обстанову моєї келії: напроти дверей, високо вгорі було віконце з матовою шибою. Отвиралося воно згори вділ. До верхньої рами була прикріплена жердка, що нею зачинялося, або відчинялося вікно. Побіч жердки був замок, що автоматично замикав, або відчиняв вікно. До долішньої рами були прикріплені дві залізні занавіси. Три матові шибки були замкнені рамами вікна, а за ними були густі й тугі залізні крати.

ОБСТАНОВА КЕЛІЇ

В келії сіріло, а я все в одно проходжувався. Тисячний раз — немов уперше вдивлявся я в усе, що находилося в ній:

По лівому боці було зводове ліжка, а на ньому лежав сінник. Одна бічниця ліжка була прикована залізними завісами до стіни, а до другої був прикріплений гак. Правий бік ліжка із сінником треба було на день підносити вгору. Рухомі лапки звисали й ліжка було протягом дня **приложене** до стіни, а постіль, цебто коц, **простирало** й підголовок були зложені в приписаній формі на правій бічниці ліжка. По правому боці

стояв столик, а при ньому два тандитні крісла. Зараз при столику був вішак на одержу, а над ним поличка на посуду. В лівому куті за дверима була клозетна мушля, яку не було чим накрити. Два інші сінники, добре випхані соломною, були в день старанно зложені під віконною стіною.

Стіни були побілені вапном, але мабуть дуже давно, бо були тепер забруджені й обтерті, а подекуди вилупані й порисовані. Вгорі склепіння, а вдолі дерев'яна, чисто вимита підлога. Двері дерев'яні, помальовані темночервоною фарбою. У дверях не було ані клямки, ані дірки на ключ. Дірка була із зовні. Підлога вже досить стара, із м'яких смерекових дошок. Поміж дошками були досить широкі шпари, а в них при миттю стікав бруд, а при замітанні порох. В самих дошках були заглиблення від частого шуровання мокрою рижовою щіткою; тільки тверді суки, чи слої виставали й видніли, наче горбики. Я проходжуючися, тупо глядів на ті заглиблення в підлозі й на вистаючі суки. В соте й тисячне приглядався їм без жодного міркування й думки. Чомусь краще було глядіти на чисту долівку, ніж на брудні й тверді стіни.

На підлозі стояв єдиний столик з двома лзигликами. Столик менше чистий ніж долівка. На ньому вириті ножиком різні букви, державні знаки — а навіть шахівниця. Це все запущене брудом. Пориті заглиблення тяжко було вимити. Будова столика цілком проста: перехрестя з м'я-

кого, смерекового дерева, а на них такі ж самі дошки. Крісла ще просторішої будови. Вони старі, пообдирані із дуже давньої темночервоної фарби. На ньому вириті різні букви, державні герби й монограми. На стіні вішак, чи краще поличка із смерекової дошки; на ній вириті якісь числа й дати, або знаки тюремного числення днів у тижні й місяці. На поличці старанно зложені наші миски й понадломлювані кусочки ранішнього хліба. В куті клозетна мушля, помальована із зовні зеленою фарбою. Фарба стара вже, пооблупувалася. Нутро мушлі було колись вигладжене білою емалею — тепер витерте. Цілий клозетний апарат попсований так, що день і ніч текла вода, немов з джерела. Зверха мушлі було дерев'яне обрамування, що не замикало отвору. На рурі, котрою текла вода до мушлі, лежала викручена до сухости шматочка, якою ми стирали крапельки води, що бризкали при миттю посуду, або при черпанні води з мушлі.

За мушлею, в самому куті була схована дерев'яна скриньочка, що нею ми черпали воду. Таке черпання гостро наказане, а нікого це не обходить, що не маємо води для мешканевої культури. Тому ми знайшли дерев'яну скриньочку за мушлею, що колись служила мабуть на зметений порошок. Ми її старанно вимили й уживали до черпання, бо дерев'яна посуда не шкребче по емалії й не зраджує заборонену роботу. Під дерев'яною посудом стояли дві суконні шматочки, які наш

господар Сетна розкладав в недалекій віддалі на підлозі, щоб ми, повернувшись з проходу, мали на що стати, хоронячи підлогу перед забрудженням. Для Сетни була інша стирка, яку він держав у старанній чистоті.

Всі ці речі були зложені в міліметрових вимірах, тільки щітка до замітання сторчала своїм 30 см. держакон і зза мушлі й псувала всю гармонію нашої тюремної симетрії. Може пів метра від землі було прикріплене до стіни „зводове” ліжко. Сінник був досить чистий і спочивав на залізних плоских штабках, уложених у крати. Коли ліжко було звернене боком до стіни, тоді сінник був немов закратований. На верхній бічниці ліжка були зложені три добрі коци кавової барви, а в кожному було вложено простирало. Усе те, і коци і простирала були зложені в приписаній формі на міліметрові виміри. Збоку коців були три підголівки виповнені потертою на порох соломою. Під віконною стіною, напроти дверей лежали два, майже нові, виповнені соломою сінники із паперових ниток. Сінники були зложені до стіни, один на другому, так, що можна думати, в день вони творять „загату” перед зимном.

Тільки стіни псують увесь настрій. Чотири брудні, понурі, непривітні стіни! Здається, що вони включають тепер увесь світ. Поза цими стінами все нам чуже, невідоме. Тільки одна свідомість, одна певність, що там є світ, там є вільне життя.

Дивлячися на ті „стіни нашого світа”, мимоволі приходила гадка, що вони не одному вже в'язневі зав'язали світ. Вони безжалісно вбили думку неодної людини, що попала у їх темну і безнадійну челюсть.

Сьогодні я знайшовся якраз у цих чотирьох стінах в'язничного світу. У соте й тисячне мучить мій зір одна й та сама обстановка, одні й ті самі риси по стінах, одні й завжди ті самі монограми й числа на столику й полиці. Усе одне й те саме, все одні думки. Нічого не можна довідатися із дійсного світу. Не знати навіть стану погоди. Якже ж тут вузько! З кроки ширини і 5 і пів кроків довжини. Як тут тісно! Як пусто! Тут застигає думка, тут меркне світ. Тут гасне вогонь поривів молодого життя. Тут в'яне зараня весняний цвіт. Тут темніє зір, щербиться безділлям життя. Тут тривожно б'ється думка об стіни цього нікчемного світу, а з неї дозріває бунт проти насилля. Тут у чотирьох стінах в'язниці — родиться новий світ понять, дозрівають незнані досі думки, сталиться остигла віра в Бога й надія на Його всемогучу поміч.

Овіяний такими думками я все вечором проходжувався по келії в ожиданні дзвінкового сигналу на спання. В келії було вже зовсім темно. Мої друзі також сиділи в німій задумі. На коридорі стихли кроки. Темна ніч клала печать мовчання на всю тюрму й на весь світ. Нагло, без

якогонебудь стуку засвітилося в нас електричне світло. Ми скочили на середину келії. Сетна, немов у гарячці, з запертим віддихом, голосив вивчену формулку: „Гер командант, целле 23, драй ман, аллес ін орднунг”. Одначе світло згасло, до келії не ввійшов ніхто. Ми відітхнули із задоволенням. Це був уже нічний гестапівський сторож. Він взутий у гумові тихоходи переглядав келії. Це світло оживило наші думки й стало притокою шепітливої розмови. Нараз задзвонив дзвінок. Зачалася „ніч”. Ми укладали сінники, спускали залізне тяжке ліжко й напотемки стелили постелі до снання. В келії було зимно. Тюремне накривало не вистачало. Треба було додати ще свою одежу.

Ніч зачиналася слабеньким, як павутиння сном. Ніби сон — ніби ява. Цілу ніч гавкали десь на подвір'ю тюремні собаки. Я щохвилини пробуджувався й знову засипляв. Ніч видалася мені надто довгою. Обертаючися з боку на бік — я ждав ранку. Здавалося, що п'ятьма ночі мене мучить, здавалося, що це дві, або більше ночей злучилося разом. Пробуджений, вдивлявся я широко розплющеними очима в темноту і вслухувався в тяжкі й неспокійні дихання моїх сплячих товаришів. Сетна нервозно зарухався на ліжку й напівголосно та невиразно белькотав у сні вивчену формулку мельдунку. Я аж жахнувся, хотів зриватися, щоб стати на струнко на своєму місці — та нагло усвідомив собі, що це ніч,

а Сетні приснився поганий сон із нашої дійсності. Мені стало смішно. Обидва мої товариші спали. Я обернувся ще кілька разів, а врешті почув втому. На повіки падав солодкий тягар сну, як на дворі благословилося на Божий світ.

Раптом рознісся по в'язниці глухий звук дзвінка й зірвав мене з постелі. Ми всі повставали й одягалися. Зачинався день. У всьому подібний до інших днів у гестапівській в'язниці: буденний порядок, прятання в келії, складання коців і простирал у пільмі ночі. Я взяв мітлу й смітьарку, задоволений, що не мушу складати ліжка. Чую, як Сетна висказує своє незадоволення. Постіль мусить бути зложена до снідання.

Я докінчував замітання. Сетна приглядався моїй роботі. Я легесенько водив щіткою по підлозі й за кожним помахом підкладав смітьарку, щоб якнайменше було пилу. Сетна із здивуванням признав, що моя робота досконала, немов старого кримінальника. Целдак розсміявся. Ми жартували.

За хвилину дався чути енергійний „тюк” ключем до дверей і гострий запит „гезунд”? (здоров), а зараз за ним відповідь Сетни: „гезунд”. Хоч Целдак і я не чулися зовсім здоровими, не відважувалися переходити процедури лікарських оглядин. Ще хвилину-дві й кухонні послугачі принесли снідання: хліб і каву.

У ФРИЗІЄРА

По сніданню, як звичайно, прохід. Ті самі, або подібні осоружні обличчя із автоматами, те саме числення до вправ: „айнс, цвай, драй, фір”. Подвіря на Панкраці вузьке, поміж мурами. Видно тільки небо, сонце гріє тут лише перед полуднем. Сьогодні мрячно й зачинає падати ніби дощ, ніби сніг. Досить непривітно. Робимо руханку під наказані ритми. Врешті кінець, і треба бігом вертатися до келії. Скачемо всі три на розставлені шматки і витираємо мокрою обуву. Віддыхаємо радісно, що обійшлося без пригод. Нараз чуємо — скрегоче ключ і ми скачемо на свої місця. Сетна голосить звіт. Ключник заповідає голення й ми вискакуємо на коридор та біжимо під вікно, де сім фризієрів голить в'язнів. Я по прикладу моїх друзів хапаю за пензель, щоб розпущеним милом намазати собі бороду. Переді мною стоїть гестапівець і пильно слідить за моїми нервозними рухами. Нараз він викривлює свої уста й верескливо видає мені якийсь наказ. Я здригнувся. Мені випав з рук намилений пензель. Згинаючись по нього — почув я на своєму хребті діймаючий біль від залізного ключа. Я зіскочив, не знаючи чого гестапівець від мене хоче. Мій товариш вказав рукою, щоб я став спиною до нього. Такий мій жест, хоч непристійний — задоволів і заспокоїв гестапівця. Я, увесь дрижачи — помазував собі обличчя розпущеним милом і ждав на свою чергу.

Штука голення в тюрмі йшла дуже скоро, бо 2 — 3 хвилини. Голярі голили апаратами, але майже кожний підходив із порізаним обличчям до гестапівця, що наливав обголеному трошки спирту на руку, для дезинфекції обличчя.

Скоро прийшла черга на мене. Я приступив намилений до одного з голярів. Він з великою вправою й відважними рухами виконував своє ремесло на моєму обличчі. Кожне потягнення ножиком по обличчі я відчував болюче й мало не кричав. На обличчі голяря я бачив безрадість і розумів, що це не його вина, бо ножі до голення були все одні й тупі. Я мусів витерпіти до кінця, немов якусь кару. По скінченім голенню я почув теплі краплі на обличчі. Підійшов до гестапівця по спирт, як і другі, а коли зачав натирати ним обличчя, побачив обі руки закривавлені. Рівночасно показав мені гестапівець напрям до келії, до якої я якстій побіг. Там застав я вже моїх товаришів, що дбайливо обтирали мокрими рушниками кров з обличчя. Ми не нарікали ні на голярів, ні на тупі ножі, але були раді, що обійшлося без штовханців. Правда, я чув глухий біль на ребрті, а моє обличчя пашіло вогнем.

Але ми мали нову тему до розмови. Кожний з нас був в іншого голяря. Усі голярі дуже спішилися у виконванні своєї праці, бо такий був наказ гестапа. Взагалі, всяка праця у гестапівській в'язниці не знала застанови. Все робилося у великому поспіху, без надуми й бігом. Швидко

треба було вставати і в поспіху стелити ліжка, бігом відбирати їжу, бігом іти на проходи і з проходів — словом у гестапівському світі не було спокійної й уважної праці.

Усі накази в'язням були видавані криком, а цьому крикові часто акомпаніювали удари, або штовханці. Сьогодні була атракція голення — тому й час скоріше минув. Надійшла 10-та година — обідова пора. Ми знали свої позиції, як заскреготить у дверях ключ. Сетна відібрав обід: бульб'яну юшку і „гуляш”. Гуляшем ми називали заварену муку на воді. У ній взагалі не було м'яса ані товщу. Зате „гуляш” був сильно напаярикований і поперчений. Ці гострі приправи викликали в нас велику спрагу, якої не було чим загасити. Ми випрактикуваним способом „хватали” по кілька крапель води із клозетної мушлі і хоч це було зовсім не апетитно — зливали до своїх мисок і кожний гасив спрагу. По обіді вже не відчинялися двері й не електризували нас появи гестапівця. Ми чулися всі однаково: немов заблуджені в лісах без води й їжі. Єдиний Целдак держав наші настрої своїм гумором. Тюрму називав поганим готелем, в якому вперше знайшовся. Він був душею нашої келії. — Його вроджена інтелігенція з'єднала наші симпатії, а його жива вдача давала життя нашій понурій келії. Я трохи ослаб... може з приводу безвиглядних перспектив, або з тюремної їжі й дуже силувався піддержати свій звичайний настрій. Врешті я пожалу-

вався товаришам, що чуюся зле. Сетна заявив, що зголосить мене завтра, як хворого.

Від обіду до вечері не було в нас візити. Ми були з того раді й свobodні. Розмовляючи на різні теми, непомітно наблизилася 4-та година, а з нею й вечеря. Знову рознісся по келії скрегіт ключа і знову ми поставали на своїх місцях. Тільки Сетна порався з мисками, відбираючи вечерю. Згодом зачинилися двері й ми складали миски на застелений шматом стіл. Сьогодні була ріденька бульбяна зупа й кава. Ми присунули стіл до третього „нерухомого” стільця й вечеряли. Я бачив, як мимоволі очі моїх товаришів блискали вогнем жадоби на вид хліба, що малів на очах. Сетна був дуже обрахований і в нього все оставала на вечеру найбільша кромка хліба. Ми всі були дуже жадні хліба й мимохіть я дивився з заздрістю на кромку хліба Сетни, хоч ще свою доїдав. Скоро спорожніли миски, а ми сиділи далше за столом, немов би то ще щось було до їдження. Сетна почував мене, як завтра маю поводитися на візиті в лікаря.

За кілька хвилин ми помили миски. До мене повернула давня туга й навівала щораз чорніші думки. Я почувався дуже змучений. До ночі було ще далеко. В келії царувало мовчання. Навіть Целдак нічого не говорив. Ця тиша сприяла понурим думкам. Вони гуляли по душевній пустині, як розлючені леви. Сетна перервав мовчанку: „Во-

ни будуть з нами робити те, що з жидами". Целдак заперечив. Я годився з Целдаком. Усі ми про одне думали. Д-р Целдак вірив у Божу поміч і висказував свою віру. Я повторював за Целдаком. Сетна мовчав, але мабуть молився в душі.

Безділля зачиною нас томити і ми ждали ночі, щоб спати. День видавався нам безконечним. Наша тема завжди була одна — звільнення з в'язниці. Сетна розказував, як то було добре на Панкраці ще перед двома-трьома місяцями. Тоді й тюремний харч був кращий і з дому можна було одержати дещо з їжі. Тепер це гостро заборонено. Можна одержати тільки чисте білля — більш нічого. Думка про їжу оживляла нас. Пригадувала добрі часи.

Так минав нам час. Кілька слів і довге мовчання. Здавалося, що день не скінчиться ніколи... Здавалося, що час не минає, що наше життя застрягло тут у тюремному багні й не може рушитися з місця... Усе було для мене далеким, чужим, усе було ненависним.

У ЛІКАРЯ

Другого дня збудив мене глухий звук дзвінка. Буденне, банальне порядкування. На дворі сіріло, як нічний сторож тюкнув ключем до дверей нашої келії із запитом, чи всі здорові. Сетна зголосив мене хворим. Ключник засвітив світло, увійшов до келії та записав моє прізвище.

Через вікно продиралися проблески дня. Ми

поправляли свою працю, виконану в темноті. Служба принесла з кухні снідання. Ключник відмикав і знову замикав келії. Скоро прийшла черга й на нас.

Я нетерпеливився, коли покличуть мене до лікаря. Час видавався мені надто довгим. Коло 8 години ранку почули ми тупіт людських ніг на коридорі. Сетна поясняв нам, що то відїздить транспорт до Терезіна. Я випитував Сетни, що це таке той Терезін. Одначе, хоч як обережно представляв мені Сетна цей концентраційний табор — це не успокоїло мене. Терезін — у поясненнях Сетни — було місце, де виїздили в'язні з легкими провинами. Там було їм куди краще, як на Панкраці.

Тимчасом нервовий тупіт людських ніг і притишений шепіт не вгавав. Попід дверима нашої келії пересувалися довгі колони транспорту. Це тривало добру годину. По дев'ятій год. ранку отворилися двері нашої келії. Мельдування Сетни перебив визов мого прізвища до лікаря. Я вискочив на коридор і став по приписаній формі лицем до стіни. Гестапівець візвав мене йти сходами в гору. Я йшов кілька кроків перед ним, а він немов візник коневі приказував, куди маю йти: „лінкс, рехтс, гальт!“ (1)

Я опинився перед дверима, на яких не було числа. Ключник отворив двері й велів мені увійти.

(1) вправо, вліво, стати.

Кімната була привітна й чиста. На середині стояв стіл, а при ньому сидів гестапівець у цивільній одежі. То був лікар. Ключник зголосив йому мою прихвність. Я вбіг до кімнати й по тюремному приписові обернувся спиною до лікаря. Він велів обернутися лицем до себе, побачив мене й рішив, що маю лежати два дні в ліжку. По цій лікарській „діягнозі” — ключник велів мені вийти. На коридорі побачив я ще двох в'язнів, звернутих лицем до стіни. Їх теж привели до лікаря. Візити тривали дуже коротко. По їх повороті наказав нам ключник сходити на діл. Ми побігли сходами і кожний став під дверима своєї келії лицем до стіни. Там прийшлося мені стояти нерухомо більш, як пів години. Ключник не спішився розмикати келії. А оглянутися було небезпечно.

Я глядів тупо й бездушно на білу побруджену стіну. Вона була непривітна. На білому вапні повно всякого бруду. Колись гладка поверхня стіни — тепер поорана якимсь твердим знаряддям і порисована — ніби нігтем. Здавалося, що на ній відбувалася якась плюгава історія. Місцями було видно латки червоної цегли. Долівка на коридорі кам'яна. На самій грані, де стикалася стіна з долівкою — лежала чорна й брудна смуга. Я придивлявся цій смузі. Це мабуть засохла кров — майнуло мені в голові. Я відвернув очі, бо почув ще більше обридження до тих мурів. Бажалося чимскорше до келії, до товариства двох друзів. Час на коридорі видався мені ще довшим, як у ке-

лії. Кожний стук, чи тупіт гестапівських ніг нервував мене до краю. Я знав, що можу без ніякої причини дістати ключем по голові, або по ребрах.

З таких думок пробудив мене гаркіт ключа в дверях моєї келії. Я напружив усі сили й відрухо-во вбіг до келії, стаючи спиною до дверей, що скоро зачинилися за мною. Целдак посадив мене на крісло. По кількох хвилинах розповів я свою візиту в лікаря і його діагнозу. Мої товариші ра-дили мені пожитися на сінник. Однак я ще ждав децизії ключника. Куняючи я вдивлявся в зводове ліжко. Воно було змонтоване із залізних штаб. Штабки були тонкі, а ліжко дуже тяжке. Ранками — один мусів напружувати всі свої сили, щоб його звести до стіни. Звичайно — треба було по-мочі другого.

Десята година перед полуднем. Кухонна при-слуга принесла обід. Мельдовання Сетни, брязкіт мисками й двері знову зачинилися. Обід, як зви-чайно. Того дня він не смакував мені. Знову бряз-кіт ключа й ми зірвалися на свої місця. Гестапі-вель показав тільки рукою на двері, на яких була прибита карточка з моїм іменем, що можу лежати два дні. Без ніякого пояснення замкнулися двері.

Мої товариші сейчас розложили один сін-ник, коц і простирало й положили мене до ліжка. Я вкрився коцом і своїм хутром, бо було зимно. Наді мною було лукувате склепіння келії і я вдив-лявся в тяжку його будову. Стіни були чисто об-

терті з павутиння. Не було там павуків, ані мух, ані інших животин. Тільки люди жили тут поневолі. Тільки я положився, як прийшов до келії той ключник, що відводив хворих в'язнів до лікаря. Сетна, голосячи формулку титулував його „гер оберарцт“ (2). Цей оберарцт поглянув на мене й заповів, що можу лежати два дні. Я подякував йому і він із задоволенням відійшов. Целдак і я питали Сетну, чому він титулує його оберарцтом. Сетна не знав чому. Знав тільки, що всі в'язні так його титулюють. Догадувався, що цей гестапівець диктує лікареві, кого той має узнати хворим, а кого ні. Тому то він оберарцт.

НАЛЕТ

Я лежав, вслухуючися в метушню людей, що відбувалася на в'язничному коридорі. Ключники-гестапівці викликували в'язнів з поодиноких келій, видавали їм із депозиту їхні речі, сортували в лави й приправляли в подорож до концентраційного табору в Терезіні. Цей транспорт робив на мене помітне враження. На моїх товаришів теж, дарма, що вони жили тут довше й привикли до транспортів.

В нервовому тупоті десяток, або й соток ніг — я вчувався в трагедії в'язнів, моїх товаришів не долі.

В келії було тихо, мов у гробі. З коридора

(2) Пане надлікарю.

доносився раз-у-раз глухий гамір, то знову при-тишений тупіт ніг. Я лежав на сіннику і з остра-хом ловив кожний шелест, кожний звук. Мені здавалося, що та сама дорога жде й мене. В моїй душі ворухилися якісь злощасні прочуття... Вви-жались тисячі-тисячі виснажених голодом і пра-цею людей.

Тимчасом метушня десь віддалилася. У друго-му кінці тюремного коридора чути було гей би шкребтання ложками по бляшанках. Я догадував-ся, що нещасні подорожні дістали вже обід перед своїм транспортом. Опісля я чув ще кількакратний похід коридором сюди й туди, ще кілька стише-них наказів гестапа, а потім числення, сортування й... гук машини одної, другої, третьої... Я благо-словив у душі цих людей і сам вживався в їхнє положення.

Зближалася вже десята година. Ми ждали обіду. Найбільше непокоїв голод д-ра Целдака. Обід був спізнений через транспорт. Ми всі від-чували голод і вслухувалися в глуху тишу, чи не почуємо зазиву гестапа на кухонну обслугу, щоб несла обід. І справді за якийсь час закликав ге-стапівець, щоб несли обід. За кілька хвилин чути було тупіт ніг кухонної обслуги з обідом. Сетна приготував уже миски, як заревла сирена на спо-лох перед налетом літаків. Ключник бігав по ко-ридорі й засував на два засуви келії. За кілька хвилин усе втихло. Кухонна обслуга завершила

обід до кухні, а гестапівська команда сховалася до схоронищ перед бомбами.

Целдак проходжувався в німій мовчанці; Сетна глядів тупо на матову шибу вікна, а я лежав звернений лицем до Сетни. Його обличчя вкривав поважний смуток. Закаменілі черти обличчя зраджували силу його волі й серйозність. В нашій келії, як і в цілій тюрмі, панувала поважна, маєстатична тиша. За яку годину ми почули відгук сирен і знову пригадали собі голод. При тім ми вслухувалися нетерпеливо в оживаючі на коридорі рухи. Одне тільки було для нас важне, — щоб гестапівець наказав кухонній прислузі принести для нас обід. Час видавався нам дуже довгим, а наші шлунки домагалися свого мінімуму. Вслухуючися в кожний рух і кожний людський звук — почувся нарешті наказ: „Обід!“ На нього треба було довго ждати. Більш як годину цебри із зупою стояли на коридорі.

Однак в часі розмикання третьої з ряду келії — рознісся голосний рев сирени; сполох повторено. На коридорі заметушилося. Гестапівці кричали щось, другі замикали двері на два засуви... Згодом все втихло. Нас огорнуло пригноблення. Попередній стан подвоївся. Голод забувся. Ми ждали чогось невідомого. Десь, дуже далеко летіли американські літаки. В повітрі тремтів глухий гук. Почулися десь далеко стріли зенітної артилерії. Гук зближався. Скрізь панувала мертвеччина. Тільки артилерія й літаки проявляли

життя. Нагло задрижали в нас вікна від артилерійських стрілів з Праги, зо Страгова. На подвір'ю завили гестапівські собаки.

Маестат тиші порушив д-р Целдак словами молитви: „Фіят волюнтас Туа”(1). Я зідхнув. Здавалося, що він відповів мені на мої думки. Мені полегчало на душі. В очах і в душі бреніли твердо вимовлені слова: „Фіят волюнтас Туа”... Немов лагідним дотиком добротливої руки — усунули з душі великий тягар.

За кілька хвилин принесено обід, а при ньому забулися страхи налету.

Дні простягалися в безконечність. Вони були подібні до себе, як і наші думки й наші зайняття.

Ми щоденно в десяте і соте висказували свої бажання, в десяте і в соте передумували наші зізнання на гестапо. Наші щоденні зайняття й наші все ті самі думки приглушували в нас почуття людської гідності, надаючи нам прикмет досконалих машин. Ми скакали в келії на кожний брязкіт гестапівського ключа й виконували всі чинности на якийнебудь знак.

Дні повні безділля ставали нам роками, а тюремна келія гробом. Чотири стіни були нам межами світа.

Кожного дня і кожної години я ждав звіль-

(1) Да будет воля Твоя! „Фіят волюнтас Туа” — слово латинське.

нення. Кожний брязкіт ключа електризував нас і запирав віддих у наших грудях. Я вслухувався в кожний звук ключника, чи не почую свого прізвища до звільнення. Так минули три довгі зимові місяці.

ТРАНСПОРТ

Плили дні за днями. Неспокійні, понурі. Вони приносили нам нещасні новини, що руйнували нас психічно.

— — — —

Одного ранку, спочатку лютого 1945 року, я встав і помагав моїм товаришам порядкувати келію. На стук і запит гестапівця, Сетна відповів, що всі здорові. Згодом прийшло снідання, як і щодня. По сніданню ми не ждали проходу з огляду на транспорти в'язнів до Терезіна.

Несподівано заклацав ключ у дверях. Ми позривалися зі своїх місць і поставали струнко лицем до вікна. Коли Сетна голосив вивчену формулку перестрашеним, голосом, ключник викликав моє прізвище й наказав мені зібрати всі мої речі. Сам вийшов на коридор і замкнув за собою двері. Д-р Целдак і Сетна мовчали. Я німо одягався у свій плащ і збирав з полички свої речі. Целдак відізався: „Ідете додому! Скажіть моїй дружині, що я одержав білля...” Сетна теж просив, щоб повідомити його дружину про стан його здоров'я. В мене вступив бадьорий дух. Якась непевна й таємнича радість відзивалася в моєму

внутрі й опромінювала мене. Я стояв зібраний посередині клітці. Мої товариші гляділи на мене із заздрістю. Мені жаль було, що вони лишаються.

За кільканадцять хвилин відчинилися двері. Ключник викликав мене на коридор. Там стояли вже в'язні у двох лавах. Я зрозумів, що це не воля, але заслання. Мене завели до канцелярії, де я одержав здепоновані речі. Опісля вивели мене на коридор і поставили в лаву лицем до стіни. Прийшлось довго ждати... Коло 10-ої години зачали нас випроваджувати до критих автомашин, що заїздили чергою перед низький коридор в'язниці. Я знайшовся із одним в'язнем у маленькій і вузькій клітці. Автомашина рушила у невідомому нам напрямі, а за кільканадцять хвилин станула. Гестапівець відчинив дверцята клітки й велів нам вийти. Я зразу не міг зорієнтуватися, але по кількох хвилинах пізнав, що знаходжуся на Масариковім залізничім дворці в Празі, який німці переіменували на Гібернський дворець. Нас завезли на товарові тори. З товарових магазинів виглядало багато чехів і чешок, що бажали побачити своїх рідних чоловіків і синів. Щоб люди не звертали на нас уваги, гестапо запровадило нас до якогось гаражу. Але це не помагало. Меткіші свояки в'язнів приходили і сюди та приносили їм хліба й до хліба. Згодом якийсь залізничий урядник приніс цілу торбу покраяного хліба й кидав нам з віддалі. Мені пригадалося, як то ми не раз дома кидали кусні хліба прив'язаним собакам. Вищі ро-

стом в'язні хапали цей хліб у повітрі. Одні кусні поховали в кишені, а другі пажерливо заїдали. Мені також вдалось зловити кромочку. Я сейчас з'їв її і ждав нетерпеливо, щоб ще щось вхопити. Однак не скоро прийшла нагода. Чехи бачили босих советських полонених і скорше милосердилися над ними. На дворі був мороз. Від нього вони синіли та підносили ноги на переміну.

По двох годинах, около полудня, приїхав поїзд з особовими вагонами. На двірці появился гестапівський майор із жорстоким, майже звірським виглядом лица. Він наказав чеським поліцистам, що нас пильнували, щоб вилучити з-поміж нас полонених англійців. Їх було кільканадцять. Нас завели знову на тори. Англійці йшли попереду. Чеський поліцист командував по-чеськи. Англійці не розуміли чеської команди й не станули. Тоді приступив до них СС-манський майор і бив кожного в лице. Англійці стояли як мур; ніхто з них не боронився. Один англійський старшина стояв непорушно й дивився з погордою на цього майора. Опісля він найбільше дістав поличників. Мені пригадалися оповідання вислужених австрійських старшин, що у війську кожний вояк вдарений в лице хоч би генералом — мав право безкарно йому віддати.

Довкруги нас стояло багато людей, щоб побачити своїх рідних. Чеські поліцисти старалися переконати їх, щоб розійшлися, бо вся вина може впасти на в'язнів. Одначе ніхто не послухав ради

поліцистів. Одні шукали очима своїх рідних, другі давали руками якісь знаки, інші передавали їжу при допомозі чеської поліції. Листів ніхто не хотів доручувати. Боялися.

Около 14-ої години завели нас до вагонів, які пильнувала чеська сторожа. Вона потайки навіть розмовляла з деякими в'язнями й інформувала про воєнну ситуацію. Декотрі поліцисти гостили в'язнів папіросками й хлібом. Хтось сказав, що їдемо до конц-табору в Терезіні. Всі здобуті засоби їжі треба зараз з'їсти, бо там усе відберуть. І всі ми їли. Ті, що мали хліб, а навіть до хліба — ділилися з тими, що нічого не мали. По вагоні перебігла вістка, що йде німецька контроля. Зчинилася метушня. Всі ховали в поспіху хліб і надпалені папіроски до кишень. За хвилину увійшов озвірілий, знаний нам уже майор СС і запитав скільки в'язнів їде в вагоні. По відповіді чеської поліції, що їде нас 76 — майор відійшов, а ми витягали з кишень останки недоїденого хліба й кінчали заспокоювати свій голод.

Поїзд ставав на деяких станціях на кілька хвилин. Від одного з моїх товаришів недолі я довідався, що можна написати на якомунебудь папері відомість про себе, а під сподом адресу особи, що до неї бажаю вислати, і на найближчій станції викинути через вікна вагону. Там знайдуть того листа, вложать до коперти та вишлють поштою. Я так і зробив: Написав відомість про свій виїзд до отця протоїгумена ОО. Василян чеської

провінції й викинув на останній станції перед Терезіном. Написав до протоігумена тому, що він самотній добродій всієї української, а зокрема студентської молоді в Празі. Його небуденні впливи й авторитет високо респектують усі, навіть чужинці.

Поїзд рушив і за кілька хвилин ми заїхали на станцію Терезін. Нам сказали виступати з вагонів та уставлятися в ряди. Чеська поліція давала команду й поряdkувала нас.

Довгі колони, уставлені до походу, стояли на Терезінському дворці. Згаданий майор, що провадив транспорт, переглянув їх і наказав похід; напереді йшло 76 чоловік, позаду около 20 жінок. Усі були змучені панкрацькою тюрмою й бліді. Похід рушив в напрямі міста Терезіна. Ми ввійшли в передмістя; звичайна брудна, передміська вулиця. По обох боках порозкидані поодинокі каміньки. Із них повиходили мешканці й жалібно поглядами супроводжали нас. Деякі прощали нас руками, або хустинами. Дорога тривала годину, поки ми ввійшли в місто. По вулицях Терезіна ми бачили чеську поліцію, що робила службу. Із вікон домів можна було часто бачити заляканих жидів. Увесь Терезін, крім концтабору, це жидівське гетто. Жида живуть там вільно, тільки чеська поліція доглядає, щоб не порозходилися зі свого міста.

КОНЦТАБІР

Недалеко за містом ми побачили великий і широкий вал, а перед ним такий же широкий і глибокий рів. Це був концтабір. Вхід до табору провадив через міст і браму. Перед брамою була рампа, немов через залізничий шлях. Над брамою вишкірився зловіщий напис півколом: „Арбайт махт фрай! (1). Ми зближалися поволі й рівнодушно до табору. Рампа піднеслася вгору. Мостом перейшли ми через широкий рів і увійшли в вогку й темну печеру. В брамі й за брамою чути було вогкість. На широкому подвір'ю було кілька гестапівців. Вони з небуденною цікавістю мірили й важили нас своїми очима, а згодом зачали сміятися на весь голос диким, спазматичним реготом. Один гестапівець сказав завернути наш ешелон за браму і знову увійти. Чеська поліція повернула нас і впровадила вдруге на кацетне подвір'я, але вже бігом. Це ще не задоволило гестапівських катів і вони ще два рази завертали нас за браму і впроваджували бігом. Ми були виснажені й утомлені, тому цей біг не міг випасти досконало.

По короткій нараді гестапівці веліли відійти чеській ескорті, а нас запровадили на друге подвір'я, що містилося в глибині концтабору. Тут нас зупинили перед темною печерою й заповіли, щоб в'язні вбігали там і в бігу складали свої речі, що

(1) Праця — шлях до волі.

містилися в кишенях. Зачалася метушня. В'язні вбігали до темної спелюнки і в бігу кидали свої речі, гроші й документи, а потім у повному бігу повертались на подвіря, стаючи знов у чвірки. Між нами були старші віком і молодші. М. ін. впав у бігу до печери один сивий уже старець. Це був колишній судовий радник міста Брна. Гестапівець кинувся до нього з грубою бамбусовою палицею й бив його немилосердно по голові. Цей намагався встати та не міг під важкими ударами. З його голови потекла кров. Він напружував усі свої сили, щоб добігти до печери.

В міжчасі прийшло кілька інших гестапівців по жінок, що прийшли з нами і ждали на свою чергу. Жінок попровадили на жіночий відділ. Половину з нас, що вже зложила свої речі, запровадили на третє подвіря. Там ми простояли около 2-ох годин. Потім запровадили нас до просторої бетонової келії.

Келія була вся з бетону й довга більш-менш на 12 метрів, широка на 8 метрів, а висока на 3 метри. На підлозі була вода і болото. Попід стінами стояли зроблені з дошок чотирповерхові ліжка на всю довжину й ширину келії, звані паландами. Там ми мали спати. З обох боків дверей були маленькі закратовані віконця. Стеля келії спочивала на 4-ох бетонових стовпах, а коло них стояли маленькі й прості смерекові столики й стільчики для сидження. Вгорі, в стелі було теж матове віконце в формі дашка. Увесь вигляд ке-

лії робив на нас дуже пригноблююче враження. Ми були втомлені довгою дорогою й прибиті нинішнім „привітанням”. Панкрацьку тюрму згадували, як готель. Дехто потішав нас, що це тільки до завтра і ми дістанемо куди кращу келію.

На дворі було вже темно. Ми ждали якогось сигналу спати. Кожний із нас стояв, або сидів без слова. Около 10 години вечора, ми почули на подвір'ю якийсь свист, а зараз і метушню. Через вікна ми побачили, як із сусідньої келії роєм висипалися в'язні на подвір'я й щосили бігли до рядів. В'язнів цих було багато — кілька сотень. Коло дверей стояв із грубою палицею гестапівець і бив кожного, де попало. На подвір'ю виростало п'ять довгих колон. Як скінчилися напливи в'язнів, з'явилися коло рядів три гестапівці з довгими буками. Один з них держав у руці рефлектор звернений світлом до очей в'язнів. Один капо (в'язень на послугах гестапо) числив каторжників на голос, а за ним ішов із довгим буком гестапівець і перече́лював на свій лад. Начислених було около 400. По перече́ленню слідувала команда: праворуч і бігом до келії. Двері до келії були звичайно вузькі й треба було входити одинцем, найбільше по двох. Колони на подвір'ю стояли в п'ятьох рядах, а п'ять осіб разом ніяк не могло вміститися в дверях. Коло дверей стояв гестапівець з буком та прав, кого і де попало.

Ми із запертим віддихом ждали своєї черги. На щастя ніхто не випускав нас на подвір'я. За го-

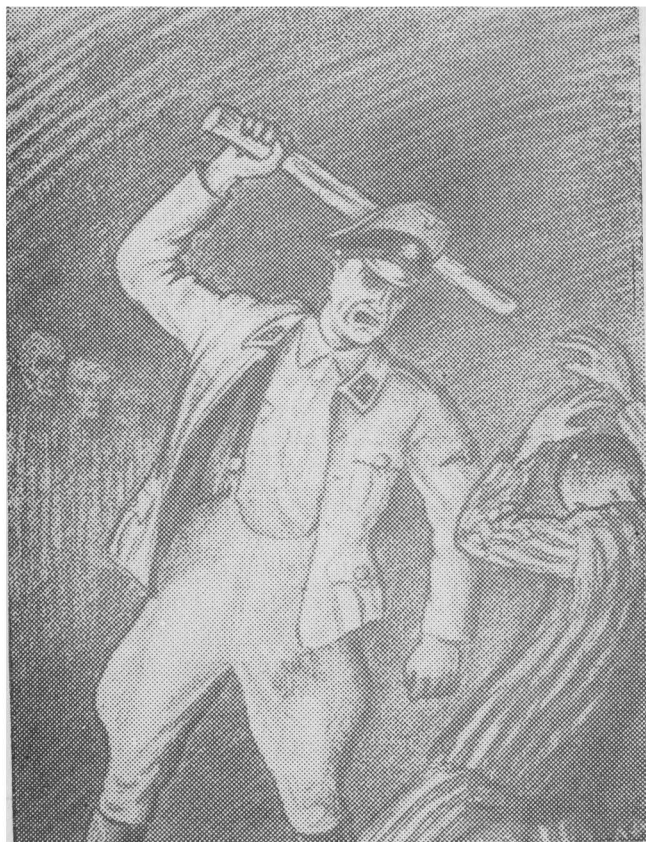
дину ми почули свист. Це знак — пояснив нам оберкапо через вікно, що можна лягати спати. Кожний з нас поліз стрімкою драбиною на різні поверхи модних ліжок - паланд, що виглядали здалека немов вузонькі полички. Дошки, на яких ми спали були нерівні й нерівно уложені. Ця нерівність давила нас. Зверху й зі споду ми чули зимно, хоч кожний з нас спав у власному плащі й одежі. Ніхто не розмовляв, хоч і сон нікого не морив. Я довго обертаяся на третій паланді; перед моїми очима стояв образ побигого старенького правника й його товариша, що під важкими ударами гестапівця попадали долів.

Дехто з моїх товаришів уже заснув. Чути було нерівні віддихи, часто переривані хлипанням; часто було чути якісь підсвідомі зойки, або плачі крізь сон. Це обмотувало мене габою ще більшого пригноблення. Мені було зимно. Чоло що кілька хвилин покривалося холодними каплями поту. Були хвилини, що я дрімав, тратив свідомість, але це не був сон, ані це не була ява... Так пролежав я до рана. В 7 год. ранку принесено у великому дерев'яному цебрі чорну каву. Англійці, яких було мабуть 10 — не пили її. Вони мали зі собою споршковане молоко і цукор та інші смакочі. Около 8 години прийшов до нашої келії оберкапо з подвіря. Він поінформував нас, що мусимо в якнайбільшому порядку виконувати його зарядження, оскільки бажаємо оминати неприємних наслідків. Після своїх інформацій велів

нам уставитися в п'ять рядів. У такому порядку ми перейшли на окреме подвір'я й уставилися перед будинком, що на нім було написано „Вахе” (2). На сусідніх дверях були інші урядові написи. В цих будинках і перед ними швендялися гестапівці із звироднілими обличчями. Кожний з них держав у руках здоровенну палицю. Ми стояли перед вікнами будинку в непорушних рядах.

Перед нашими рядами з'явився гестапівець з бамбусовою палицею. Він приглядався кожному з нас, немов когось шукаючи. Придивляючися до мене — кивнув пальцем, щоб я вийшов з ряду. Я стояв непорушно. Мій сусід хотів вийти, однак гестапівець виразно зазначив, щоб вийшов я — в окулярах. Я виступив кілька кроків вперед і став перед гестапівцем. Він спитав мене, чому я з погордою дивлюся на нього. Я не відповідав ні слова і глядів прямо на його звиродніле обличчя. По запиті він підніс грубу палицю й бив мене щосили по голові. Я засланявся руками. Тоді він наказав мені стояти струнко. Одначе, як зближався важкий удар до голови — я механічно підставляв руки. Врешті я почув, як мені з голови спливали теплі струмочки крові. Я болю не чув, хоч палиця раз-у-раз прала мене по голові. Як довго відбувалася ця „операція” — я не знаю, бо може по 10 — 12 ударах я стратив притомність. Як довго я лежав на землі — теж не знаю.

(2) Стор. жа.

Він підніс грубу палицю й бив мене щосили по голові (ст. 48)

Я почув на собі зимну воду. Холод огорнув усе моє тіло. Я оглянувся довкруги. Не було нікого, крім двох в'язнів, що пробували мене піднести. Зразу я не міг пригадати собі, де я і що зі мною діється. Моїх товаришів і гестапівця вже не було. Мене запровадили до фризієрні. Там я побачив усіх моїх товаришів, що приїхали зі мною й перед хвилиною стояли на подвір'ю в рядах. Мені подали стільчик, щоб я сів. До мене підійшов фризієр, щоб обстригти волосся. Одначе воно було зліплене кров'ю. Фризієр допоміг мені обмитися в сусідній купальні під тушем, а потім обстриг мене і моїх товаришів. З черги нас запровадили до іншої келії, але подібної до тієї, в якій ми ночували. На дверях келії було число 43. Тут було вже около 100 в'язнів. Усі хворі, виснажені. Я підійшов під бетоновий стовп, вперся в нього плечима та приглядався їх життю. Були тут люди різного віку й різного рівня освіти. Усі були виснажені й прибиті горем. Декотрі, головно старші, сиділи на лавочці з сорочками в руках і шукали в них вошей. Їх чорні тіла пригадували трупів. Декотрі жадібно приглядалися нам, свіжим в'язням.

У КЕЛІЇ

Передімною, немов у сні, снувалися тіні людських постатей; сухі, чорні тіла з вистаючими кістями. Стоячи під бетоновим стовпом — чув я глибоку втому, але сісти й відпочати не було де.

Я почував себе тут зайвим. Мій зір блукав по сірих стінах просторої келії. Час до часу відчував я глухий біль на вершку голови. Я бажав позбутися кошмарних думок про дійсний стан. Шукав очима якоїсь речі в келії, щоб спинити там свою думку. Рукою намацав у кишені кромку хліба, що осталася ще від учора. Я витягнув і зачав нервово їсти. До мене підступив один чоловік середнього віку і зачав розмову. Він спостеріг, що моя голова трохи спухла і спитав, що мені сталося. Я розказав йому мою пригоду. Мій новий товариш говорив зі мною по-чеськи і в розмові ми обидва призналися собі, що ми українці. Він просив мене хоч дрібку хліба. Не зважаючи на болючий голод, — без надуми я виїняв останок хліба і віддав йому. На його прохання я погодився відступити йому ще й цю кромку хліба, яку одержу вечером, бо із виснаження йому грозила голодова смерть. Мій новопізнаний товариш називався Іван Харків, із Галичини, вже від двадцяти літ замешкалий в Ростоках, в Чехословаччині, біля Праги. Гестапо арештувало його за пробольшевицькі симпатії.

На другій паланді лежав ще один хворий українець, будівельний інженер Юрій Нишимитра. До нього запровадив мене Харків і ми пізналися.

Інженер Нишимитра лежав хворий на болі голови. Перед кількома місяцями, будучи ще на волі, відбув він тяжку операцію мозгової оболонки. Доля не дозволила якслідвилічити рану і він тут

догаряв. Моя розмова з ним не клеїлася. Я зліз з паланди, оперся плечима до драбинки, якою лазили в'язні на горішні „ліжка” і приглядався нещасним жертвам тюрми. Із паланд доносився стогін хворих. По середині келії проходилися виснажені й почорнілі в'язні. Деякі щось розмовляли, однак без життя, без запалу, без думки. Їхню розмову переривала довга, мертва мовчанка. Інші прали собі рушники чи білля під вікном у водопроводі, ще інші сиділи бездушно на паландах та на низьких і брудних лавочках. Здавалося, ждали чогось — найчастіше смерті. Із стін стікала вода довгими струмочками й лишала по собі брудні смуги. Із стелі теж капала вода на бетонову долівку, на бруд і змішувалася з болотом. По обох боках дверей були відкриті малі віконця, а обабіч них дві кльозетні мушлі. Віконця густо закратовані грубими, ржавими кратами. В кімнаті було понад сто в'язнів. Майже всі тяжко хворі. До мене приступив Харків. Намагався щось говорити, але розмова не в'язалась. Ми були втомлені, приголомшені і ледви живі.

Нагло відчинилися двері. Два в'язні внесли чоловіка й положили його на бетонову долівку. Його вигляд був жахливий. Ліве око, якби видушене, виплило зовсім на верх. Лицева кість була розторощена. Скіра на лиці подерта наче старий лах. Свіжі рани білили кістю. Ця нещасна людина лежала без руху. Слабий віддих свідчив ще про життя. Побитий простягав праву руку до нас. Ма-

буть прохав води. Але ніхто йому води не подав, заморожений жахом смерти. Ще кілька віддихів, ще кілька нервових і болючих рухів і... життя його згасло, наче свічка.

До мене знову приступив Харків, пояснюючи, що це жертва СС-манської „вахи”. Він вчора „вкрав” у свого сусіда на паланді кромку хліба. Крадіж зголошено келійному капові, а капо зголосив варті. Варта перевела допити й кару за крадіж. В'язні, що роблять порядки на подвір'ю, занесли його до келії. Тут він жив ще 4 — 5 мінут. Мабуть хотів ще щось сказати перед смертю, та не міг. Розторощене й zdeформоване обличчя годі було розпізнати. Тільки болісне скомління, неподібне до людського звуку, розносилося по келії. Цей зойк був повний болю. За кілька хвилин увійшли два мужчини до келії. Вони мали на грудях і на плечах вимальовані жовтою барвою шестираменні звізди. Це були ув'язнені жиди, що сповняли похоронну службу. Вони забрали з келії трупа. Перед винесенням заповів капо однохвилинну мовчанку. Нею зправила прощала вся келія померлих товаришів.

По винесенню трупа я ще краще зрозумів наше положення. Здавалося, що нас по черзі жде цей самий кінець. Прудушений тягарем думок я проходжувався по бетоні покритім верствою бо-лота.

Капо келії спитав про моє прізвище й ім'я та приділив до одної із чотирьох груп у келії, де

мав я одержувати харчі. Цею групою опікувався Пешке, один німецький католицький священик, перед місяцем ув'язнений. Він велів мені спати в сусідстві Нишимитри й Харкова, на третій паланді.

За хвилину кількох в'язнів принесло хліб, який розподілено поміж начальників груп — підкапів, а ті поміж приділених їм в'язнів. Кожний 1 і пів кілевий хліб розділювано на 8 частей і кожний в'язень одержував одну таку кромку на цілу добу. Кожний, що одержав кромку, зараз з'їдав. Багато кромок осталося й я поспитав Харкова, для кого цей хліб. Він пояснив мені, що тут знаходиться тільки одна четверта частина в'язнів, решта є при різній праці. Одні працюють при залізничних торах, другі в скалах фірми „Ріхард“, інші сплянттовують землю під засів, ріжуть дрова, носять цеглу й дошки і т. п., а старці, або немічні ходять до стайні до сидячої праці на „кужички“. Кужички — це чеська назва, зн. скірочки. Там дійсно сиділи майже засуджені на смерть люди і стригли великими ножицями вовну з крілячих хвостів та лабок. Ті всі працівники прийдуть вечером і тоді одержать свій пайок хліба. Я питався, де ці люди помістяться на ніч. Харків пояснив мені, що ті, що вже давніше тут живуть, мають місця на паландах. Нові невільники мусять цілу ніч лежати, а як нема місця, сидіти на бетонній долівці. Проходжуватися немає куди, бо всюди повно людей.

На дворі сутеніло, як в'язні верталися з праці. Сторожа відчинила двері і в келію вбігали нещасні працівники. Вони були втомлені й голодні. Кожний ставав близько столика, на якому лежав добре пильнований хліб. Усі вже ждали черги. Двері зачинено. Чотири помічники — капи уважно відчитували прізвища. Вичитані підступали із простягненими долонями, відбирали свій пайок: одну восьму частинку 1 і пів кілевого бохонця і пажерливо з'їдали. Декотрі ділили цей кусок на дві, або на три частини, на ціліський завтрішний день.

Келія була повнісінька людей. На долівці тісно, не містяться всі. Одна третя або половина мусить сідати на своїх місцях на паланді. В повітрі дрижить здушений гамір. Нещасники сваряться зі собою: одним замало простору, другі зовсім не мають місця, щоб сісти. Деяким пропала якась річ, а багатьом хтось вирвав хліб із рук. З того повстають суперечки. Час минає скоро. Капо назначує вісім людей до кухні, по баняки з зупою на вечерю. Призначені виходять і по кільканадцятьох мінутах приносять чотири баняки зупи. Чотири підкапи перебирають по банякові і ставлять близько свого столика. Помічники відчитують голосно прізвища, а ті підходять з посудинами по зупу. Підкапи черпають півлітровим черпаком і наливають у підставлені посудини. Праця йде помалу, бо в келії тісно. Нема куди подітися з одержаною зупою. Дехто п'є її

відразу по одержанню в черзі і саме це спиняє рух. Чергові в'язні не мають вільної стежки. Їх штовхають з усіх сторін, і вони розливають зупу по одежі й бетонній долівці. Декому дістається неповний черпак. Покривджені виявляють своє невдоволення сваркою, лайкою та проклинами.

Приходить черга й на мене. Я підставляю свою велику череплянну миску, яку вчора одержав при реєстрації. Спішу з зупою на паланду й сідаю при хворому Нишимитрі. Спрагнений і згоднілий беру зломану дерев'яну ложку, яку дістав разом із мискою й пробую їсти. Але — це не зупа! Це проста, навіть не посолена вода. Нишимитра глядить пожадливими очима на мою їду й питається, чи є на споді бульба. Я пробую ложкою — та її нема. При уважнім ловленню знайшлися в ложці два-три зерна ячменю, Нишимитра пожалів мене, що не маю щастя, бо декому припадає два, або й три кусочки бульби. Я з'їв вечерю й положив свою миску над головою. Там була підвищена дошка під голову, ніби подушка.

На мої запити відповідав мені Нишимитра: завтра рано буде гола кава, без цукру й без хліба. Ті, що йдуть до праці, дістануть обід разом з вечерою, як повернуться. Хворі й ті, що працюють у тюрмі, дістануть таку саму зупу на обід, однак без хліба. На вечеру дістануть те саме, що сьогодні. І так буде цілий час...

Тимчасом рух продовжувався в келії. Поло-

вина в'язнів сиділа, або лежала на своїх паландах. Інші стояли, ходили, розмовляли, або сварилися. Із непорозумінь приходило часто до бійки. В'язнів було тепер багато й у келії робилося тісно. Хворі лягали на своїх місцях, немов би хотіли зазначити, що дане місце належить тільки їм. В келії панувала сіра пітьма. Її освітлювали чотири слабо блимаючі маргаринові каганці.

На подвір'ю чути було перериваний свист. В келії заметушилося. В'язні злазили з паланд. Двері отворено, а при них стояли два німецькі СС-мани з твердими буками. Із найвищої паланди закричав капо, щоб виходити. І всі зачали щодуху вибігати на подвір'я й уставлятися в п'ять рядів. Німецькі СС-мани при дверях не дармували, а сповняли свою службу: вони били кого й де попало, щоб скорше виходили. Двері вузькі й вихід тривав около 10 хвилин.

За 10 хвилин стояло перед келією ч. 43 п'ять довгих рядів. Перед рядами з'явилися три СС-манські посіпаки рівнож з буками. Вони перевірювали число мешканців келії. Найперше перечислював нас оберкапо нашого подвір'я й голосно здавав звіт посіпакам. А вони крім палиць мали ще й інші „урядові” інструменти: Один освітлював нас сильним рефлектором, другий записував перевірене число на клапті паперу, а третій числив за оберкапом, відтинаючи грубою палицею кожних два ряди наших п'яток. По перечисленні

нас на подвірю, йшла СС-манська комісія до поодиноких келій та перечислювала тяжко хворих, які не могли встати з паланд та вийти на подвір'я. Одначе вони мусіли піднятися зі своїх місць, щоб посіпаки могли їх побачити й перечислити. Таких тяжко хворих було п'ятьдесять душ.

Всіх в'язнів, що спали в келії ч. 43 начислювано около 400. По перечисленню, був наказ вертатись бігом до келії. На дверях зчинився тиск від побоїв варти. Як уже всі увійшли до келії — капо замикав двері на колодку і заповідав нічліг. Кожний з нас шукав собі якогось місця на паланді. Як комусь його не ставало, тоді вмішувався капо і змушував розсунутися укладених до сну та зробити місце новому. На тій паланді, де мені призначено нічліг — було дуже мало місця. Харків мав плащ, що ним підстелював собі. Ця постіль забирала кілька сантиметрів мого місця й давила мене. З другої сторони лежав звинутий у клубок Нишимитра. Він був у гарячці, і я чув гаряч, що йшла від нього.

В келії, хоч пізно, було гамірно. Багато свіжих пришельців ще не могли знайти собі місця й тому зачиналися сварки, а навіть бійки. Між ув'язненими були теж німці, що, хоч у мінімальній кількості, все ж таки домінували над чехами й іншими народностями. Вони то коротко і ядерно вирішували всі непорозуміння в'язнів у свою користь. Часто траплялося й таке, що до своїх вирішень уживали фізичної сили й пізно в ночі чути

було биття в лице, або болючі удари по висохлих кістках. Таке радикальне поступовання стишувало гамір. Тоді капо гасив каганці й наставала ніч.

Одягнений у своїй одежі та взутий у черевики, я насилу втиснувся поміж своїх земляків та пробував спати. Але дарма! Цілі рої різних думок гуділи в моїй голові. Сон ніяк не приходив. З правої сторони хропів Харків здоровим сном, а з лівої маячив у високій гарячці Нишимитра. Мені було душно. Я хотів підвестися та не міг, бо над головою розпростиралася четверта паланда, повна таких же нуждарів. Їх повно підмною й надмною. З усіх сторін повно людей. Мені бракувало повітря — не було чим дихати! Уся келія була заповнена живими скелетами. По обох боках дверей були відчинені два малі закратовані віконця. Я мерщій зліз з паланди по прикріпленій драбинці й переступаючи сп'ячих, пішов до вікна. Тут холодне повітря трохи відсвіжувало мене. Довго-довго, аж до втоми, я проходжувався попри вікно, де була вузька смуга вільної площі. Всі спали і мене зморила втома. За час проходку зайняли мої земляки моє місце на паланді. Я сів їм у ногах. Тут не було чути задухи. З келії все таки доходила хоч дрібка свіжого повітря.

Мої повіки ставали важкими. Голова клонилася раз в один, раз в другий бік. Я боявся, щоб не впасти з паланди на бетонову долівку, і насилу втиснувся поміж сп'ячих. Тут було дуже ті-

сно й гарячо. За кільканадцять хвилин я знову почув брак повітря. Здавалося, що душуся і я напереміну, раз сидів у ногах моїх товаришів, то знову злазив, щоб проходжуватися поміж покатом сп'ячих на долівці нуждарів. Тоді чув я їхні маячіння через сон. Їх слова випадали з уст без логічного зв'язку. Часто і в різних мовах чути було слово: мама.

Хоч втома мене перемагала, то страшно було лізти на паланду. Пригадувалася задуха, а вдодатку мої товариші сердилися й сварилися спросоння. Щохвилини ловив я на своєму тілі воші. Тоді ставало гидко. В товаристві важкої задухи, вошей і сонливої дрімоти дожидав я раннього свистка. В келії тоді зачинався рух, як у муравлишу. Все вставало напотемки; одні йшли до крану вмиватися, другі шукати частей своєї одежі, а інші сварилися брудними словами, або билися останками своїх сил. В понурій, душній келії зачиналося „життя”. Із горішньої паланди капо успокоював в'язнів своїм криком і свистаком. Наслідки цього успокоєння були мінімальні. За хвилину приношено чотири цебри з кавою, а в'язні скупчувалися коло них зо своїми посудами. Каву розділювано без поіменного вичитування: її було недостатком.

На дворі було ще темно. В келії засвічено чотири каганці, що ледви блимали та дуже слабо її освічували. Другий переразливий свисток. Це був знак, щоб виходити до праці. Капо давав голосний

наказ, щоб „Райхсбанкомmando”, цебто робітники на залізничних торах виходили на подвіря. Ця група відходила на залізничий перестанок Терезин, а звідтам виїздила на місце праці. За кілька хвилин входив до келії знову оберкапо з подвіря і заповідав вихід на працю в „Ріхардкомmando”. Працівники знову послухно висипувалися на подвіря, а по провіренню їхнього числа вбігав з подвіря оберкапо й заповідав капові, що до назначеного числа бракує кількох. Капо назначував нових зпоміж тяжко хворих, щоб доповнити бажане число. Таким способом у келії маліло число мешканців до сотки, чи трохи понад сто. Усі ті, що осталися, це були майже нездібні до життя, не то до праці. Це були кількадесятьлітні старці, що задля якогонебудь припадку чи підозріння дісталися до Терезіна.

Користаючи з розбиття своєї голови, я залишився в келії між німичними. Підкапо Пешке повідомив мене, що мушу йти нині до якоїнебудь праці, бо може бути перегляд. Остатися в келії в часі перегляду — значило ризикувати життям. З таким оправданням, яке я мав, значило приймати кару смерти від німецьких побоїв. Я подякував отцеві Пешке й приготовлявся непомітно втиснутися в ряди отих старістю, чи тюрмою знемоцілих старців, щоб з ними піти до праці у стайні. Довго не треба було ждати. За кілька хвилин заповів оберкапо вихід до праці. Німичні збиралися не на подвірю, але таки в келії. Тут було вже

більше місця. Між них і я втиснувся. Капо завважив мене між старими та грозив, що мені слід іти на працю до скали Ріхард, або до залізної дороги, а не між німечиних і старих. Мое оправдання з приводу розбитої голови підтвердив підкапо Пешке і я дістав від капо дозвіл остатися кілька днів на домашній праці.

Разом з іншими пішов я до дерев'яної стайні. Один із в'язничного персоналу роздавав при вході великі кравецькі ножиці. Ми розміщувалися по під стінами на стільчиках, брали зпід лавок засохлі крілячі хвостики і лабочки та старанно обстригали їх до підсуненої паперової чи дерев'яної коробки.

На дворі була зима. Повітря було вогке й зимне. Раз-у-раз пролітали метелики снігу й зараз топилися. Вітер дув через шпари слабої, дерев'яної стайні. Ми скулені в десятеро сиділи над своєю роботою. Декому посиніли й заkostenіли руки від холоду, так, що насилу виконував свою монотонну працю. В повітря літала ціла хмара пилу із перестарілих крілячих відпадків; цей пил ми мусли вдихати. Хто мав вуси, тому цей пил осідав на вусах грубою верствою бруду. Дехто зав'язував собі уста й ніс хустинкою, щоб охоронити свої легені від небажаного нещастя.

Робота йшла досить пильно. Кожний працював, як міг, хоч від холоду kostenіли руки й ноги.

Між нами не велася ніяка розмова: воно було зайве.

В повітря рознісся звук сирени. Він сповіщував налет „ворожих” літаків. На дворі заметушилося. СС-мани розганяли всіх працівників-в'язнів, що були зайняті на подвір'ю. Отворено також двері від стайні й заповіджено розхід до своїх келій. Наказ вповні виконано. Сотня в'язнів оставила працю та порозбігалися до своїх келій. Ми раділи з такої милої пригоди. В бігу трохи розігрілися. В келії тепло, лежить тут кількадесятя тяжко хворих, що ogrіли келію. Ми чулися тепер трохи свобідніше. До обіду ми вже не виходили до праці, а по обіді працювали аж до ночі.

Кожного дня повторювалося те саме: збірка в п'яти лавах, похід перед адміністраційний будинок, звіт, поворот до келії й довге ожидання на кромку хліба — вечеру. Потім, безконечно довга ніч, незадоволення моїх товаришів, брак місця на спання, колотнеча, безсонність, брак повітря і врешті, год. 3.45 ледви чутний свисток на вставання.

На працю ми виходили останні. В келії лишався капо й обслуга келії. До обслуги належало двох людей. Їх завданням було зробити порядок у келії. Вони змивали бруди з бетонової долівки та обмивали дві кльозетні мушлі. Решта — це були тяжко хворі, що не могли підвестися з паланди. Вони лежали на зимних дошках без на-

кривал. Дехто дістав, як не цілий, то хоч частину коца з хвилиною прибуття до концтабору, але під цим покривалом ніхто не міг загіртіся. Це було тільки тільки формальне покривало. Хворі лежали на паландах одягнені, взуті та не обмивані вже від кількох місяців. По них лазили великі білі воші з чорними воднистими краплями на спині. Хворі все просили води, бо їх палила гарячка. Їм дуже часто ніхто не usługував і їх безуспішні прохання розносилися болючим стогоном по келії. Хіба лучилася якась нагода, що хтось дужчий підносився з паланди за своєю потребою й подавав хворому воду в брудній посуді. Недужий прикладав свої чорні, спалені уста до берега посудини, яку держав щосили своїми сухими костистими руками і пив її жадібно. Руки обведені були темно-синіми жилами немов мотуззями. Обличчя темні, без каплі крові, без цвіту. Очі без вогню, без думки. Ніхто вже не був спосібний думати про якінебудь форми гігієни, чи такту. Тут всякі думки мертві, всякі форми нестрібні. Одні вимовляли в гарячці слово: „мама”, другі лебеділи щось без логічного пов'язання, треті лаялися, а багато лежало спокійно, очікуючи останньої години.

Другого дня рано сповістив мені Харків, що наш знакомий Бурггардт помер. Мене не зворушила ця вістка, хоч це була статочна людина й щирий товариш страшних днів. Тіло Бурггардта витягнули з паланди товариші нічлігу, роззули

Почорнілий із нужди кістяк, щосили, ледви чутним голо-
сом закликав до нас: хліба! (ст. 67)

з чобіт, роздягнули з одержі, положили на бетоновій грязі та прикрили дряним коцом. Зпід нього видно було посинілі ноги. За кільканадцять хвилин увійшов візваний з подвір'я оберкапо і списав на свистку паперу увесь маєток Бурггардта (зн. одержу, в яку був одягнений). Знову за кілька хвилин увійшли знані вже нам жиди із примітивними ношами. Вони положили на них тіло небіжчика, беручи безцеремонно за голову й ноги. Капо келії заповів однохвилинну мовчанку, що нею ми закінчили церемонії похорону. Жиди виносили трупа невідомо куди, бо й кладовища не було поблизу.

ЖИДИ

В сусідстві, в келії ч. 44 жило около 200 жидів. Були це в'язні з жидівського гетта, що ним було ціле місто Терезін. Німці називали наш концтабор „кляйне фестунг”, чехи „мала певность”. За провини й жиди були карані в'язницею „кляйне фестунг”, одначе для них ця в'язниця була рівнозначна зі смертю. Жидів куди менше сиділо у в'язниці, бо тільки 1% усіх в'язнів. Але, хто з жидів сюди дістався, живим звідсіль не виходив. Жидів навіть не випускали на вечірний апель, до них був примінений зовсім інший порядок. На апель виходила кожна келія окремо, бо, хоч подвір'я було просторе, все таки не могло помістити людей з усіх келій.

Були перші дні березня. Хоч в повітря пахло

весною — землю вкривали ще великі острови брудного снігу. Вікна моєї келії увесь час стояли отвором, навіть в часі великого морозу. Через них світ дихав до моєї келії своєю принадою. В побідному відпочинку я стояв перед відчиненим вікном і глядів бездушно у пустий вал, що простягався зараз за подвір'ям. Промені теплого сонця прошивали холодне гірське повітря. На брудних калюжах топився лід.

Із сусідньої келії ч. 44 випущено в'язнів. Вони без порядку розійшлися по подвір'ю. За хвилину веліла їм німецька сторожа порозбиратися до нага й роззутися. Вони бездушно виконували цей наказ. За якийсь час подвір'я вкрило около 200 пагих, живих ще кістяків. Тіла їх брунатно-жовті, аж чорні, обличчя понурі. Здавалося, що їх не холодив мороз. Розібрані до нага, ліниво оглядали свою завошивлену одягу. Інші шукали вошею на частях свого тіла.

Декілька в'язнів моєї келії підступило під вікно і приглядалося з цікавістю небувалій сензації. Ніхто з нас не знав, за що постигла така кара наших сусідів. Ми тільки знали, що келія ч. 44 належала до жидів. Також знали ми, що всі ув'язнені жида силою факту засуджені на голодову смерть, бо вони, хоч були звільнені від тяжкої фізичної праці, зате раз на день діставали „зупу“, а тільки два рази на тиждень таку порцію хліба, яку ми мали щодня. Із нинішнього факту ми догадувалися, що хтось із жидів міг скаржи-

тися сторожі, що їх гризуть воші. Сторожа, щоб мати розривку, веліла вийти всім жидам на денне світло (в келіях було майже темно) й пошукати в своїй одежі й на тілі за тією язвою. Так ми поясняли собі оту атракцію, бо спитати жидів, значило згодитися перейти до жидівської келії й очекувати разом з ними на голодову смерть.

Тимчасом зблизився один жидівський кістяк до вікна моєї келії. Ми всі відступилися, щоб не наразитися на те, що ніби то ми входимо в розмови, або в якінебудь порозуміння з жидами. Одначе оцей почорнілий із нужди кістяк, щосили, ледви чутним голосом закликав до нас: „хліба!” Ми всі стояли непорушно. Ніхто з нас не мав відваги щонебудь відповісти йому. Тимбільше — ніхто не міг умираючому з голоду допомогти, бо кожний був сам жадний хліба. Почорнілий кістяк простягав до вікна благально руки. Це добачила німецька сторожа й зараз забрала умираючого сміливця.

На подвірю осталися нагі, аж почорнілі, сухі постаті, що лїниво й бездушно переглядали свою одежу. Під їх босими, посинілими ногами були останки брудного снігу. Оці постаті не підносили ніг, ані не тряслися від морозу. Здавалося, що їм це взагалі не дошкулювало. Їхні очі були мутні. Здавалося, що це повставали трупи з гробів, що це опирі шукають загубленої дороги.

Ця жахлива сцена була для нас пригнобленим видовищем. Наші очі привикли вже до різних

сцен, не виключаючи смерти, але цей садизм привив нас зовсім. Оте шукання вошей тривало около години. Опісля сторожа веліла жидам одягнутися й повернути до келії. В наших головах родилися різні думки. Та висказувати їх голосно ніхто з нас не відважився.

Подвіря стало знову пусте. Тільки сотки босих слідів на снігу свідчили про жахливу нелюдяність гештапівських катів... Наші враження перервав наказ сторожі. Всі заметушилися та стали скоро вибігати на подвіря. Уставлялися в ряди по п'ять осіб і йшли походом до праці, вступаючи по дорозі до адміністраційного будинку. Там капо зголошував число робітників і рід праці.

Сірі, буденні зайняття затирали в пам'яті болючі спомини. Від тієї пори бачив я тільки двох жидів із вимальованими жовтою краскою шестираменними звіздами на грудях і на плечах. Вони від рана до вечера ходили по келіях із примітивними ношами та виносили трупів, або носили до в'язничного магазину одержу, білля й обуву небіжчиків. Вони дуже часто змінювалися; не знаю, чи гинули, чи змінювали їх СС-мани. Їхній вигляд, як і нас усіх, був понурий.

НА БЕРЕЗІ РІКИ ЛАБИ

Раненько, як і щодня, 3.45 год. свисток на вставання. За півгодини з'явився в дверях оберкапо й заповів, щоб нині вставали всі, що ще живуть. Грізна заповідь піднесла й мене з ліжка.

У 4.30 год. уставилися довгі ряди на тюремному подвір'ю. СС-мани бігали, перечислювали, а капи ходили попри ряди та без причини били в'язнів палицями.

Благословилося на Божий день, як похід вирушив із концентраційного табору. Ми йшли довгими лавами по 10 людей і займали цілу широку вулицю. З обох боків окружали нас ряди СС-манів. Кожний з них ніс у руках автоматичний кріс звернений дулом до нас. Похід ішов через місто Терезін. Довкруги міста були розставлені чеські поліцисти. Вони з наказу гестапа мали берегти жидівського гетта. Ми йшли вулицями міста, що нічим не різнилося від інших міст, які не були геттами. На закруті я старався побачити початок, або кінець нашого походу. Початок був о́коло $\frac{1}{2}$ км. віддалений від мене. Кінця не було видно.

По півгодиннім марші ми вийшли з міста на поле. Червона заграва попереджувала сходяче сонце й червонила своїми кривавими рум'янцями наші білі обличчя. Ми йшли в німій мовчанці, не знаючи, куди й пощо нас провадять ряди СС-манів зі скорострілами. Між Терезіном і Літомежіцями недалеко ріки Лаби задержано нас і наказано полагодити таки в рядах на вулиці фізіологічні потреби. Потім запроваджено наші довжезні ряди на право й наказано уставлятися по чотири (не по десять) у лави. За хвилю принесло кількасот в'язнів з кацету лопати. СС-мани розставили тимчасом у віддалі кількадесять, чи більше метрів

скоростріли проти нас, а сильнішим в'язням наказано копати в землі окопи проти ворожих танків. Іншим в'язням, що не одержали лопат, наказано брати руками викопану землю й бігом відносити її в правому від окопів напрямку у віддалі 20 — 30 кроків. Почалася мозольна праця.

Затупотіли тисячі ніг, простяглося безліч скостенілих рук по свіжу, сиру землю... Повітря прошило важке сопіння недужих легенів. У безконечно довгому ряді на рівній площі замаячили постаті, як би воскресші з гробів. Поміж цими посталями вганялися СС-мани з палицями та били кожного, кого лиш попало.

В'язні бігали щосили і брали повні пригорщі свіжої землі, яка часто розсипалася в бігу. Сопіння знемоцілих в'язнів заглушували гестапівські викрики: „лявфен"1), „арбайтен"2), а поміж почорнілими в'язнями звивалися із здоровенними палицями гестапівці, б'ючи без розбору кожного. А в'язні бігали, часто падали під ударами, але в нервових судорогах зривалися, набирали повні пригорщі землі та відносили їх в бігу на 20 — 30 метрів. Люди, що ще вчора ледве могли піднятися з паланди — сьогодні бігали в нервовому шалі, мов опирі з другого світа. Свист палиць і жакливі зойки — творили страшне пекло на березі ріки Лаби.

Зійшло золоте сонце й ogrівало ще напів

1) бігати. 2) працювати.

мертву землю. Пробуджувало її зо сну, кликало до життя. Золотило труп'ячі обличчя в'язнів та вносило в їхні серця якусь таємничу радість. Але радості не було між людьми. Гестапівці сповняли свою пекельну службу, побиваючи без розбору нещасних в'язнів.

Помалу минав час. В'язні послабли і зіхляли під ранніми соняшними лучами. Около 10 год. ранку побіч мене впав мій товариш недолі — чех. СС-мани кинулися на нього з палицями. Він силувався встати, але падав знову під важкими ударами СС-манських палиць. Як СС-мани побачили, що він не встає, веліли двом найближчим в'язням піднести його із терену праці під окремий надзір.

Як сонце було перед полуднем, повітря прошила сирена, що сповіщала налет. Наша праця не уставала. Аж як задрижало повітря від недалеких літаків, СС-мани дали наказ лягати й не рухатися. Нам здавалося, що це не літаки, а янголи Божі прилетіли. Кожний відітхнув, бажаючи, щоб ці літаки якнайдовше літали над нами. Одначе вони перелетіли високо вгорі, тільки білий блиск і дрозачий гук стали зраджували їхню присутність.

Ми відпочивали на сирій землі, з якої тільки-що злізли останні платки снігу. Були перші дні березня. Земля була ще мокра й мертва. Борознами спливала вода й заливала викопані окопи. Наші зісохлі руки були обмазані мокрою глиною. Тепер ми раділи, бо перестали свистати в повітря палиці. Затихли глухі удари по головах висохлих

людей. Перестали тупотіти в шаленій паніці двадцять тисяч ніг та простягатися двадцять тисяч почорнілих з голоду рук. Ми відпочивали, а з наших грудей добувалися тяжкі зідхання. Дехто сидів, інші лежали із заплющеними очима. Сира земля витягала із втомлених постатей останки сил.

Сирена знову заревіла. Життя на окопах, що перед хвилиною немов завмерло, — нагло віджило. Появилися знову СС-мани із своїми палицями. Багато в'язнів не могли вже підвестися. По даремній пробі підняти їх при допомозі палиць — казали СС-мани усунути їх з терену праці. Зачався знову свист палиць у повітря. Ми добували всіх сил, щоб не впасти в бігу, щоб оминати болючих, часом навіть смертних ударів. Бігаючи ми все позирали на сонце, чи воно вже високо, чи є вже половина дня. Бо ми не знали, чи буде обідова перерва в праці, чи принесе нам хто ту зупу, яка була досі нужденною піддержкою нашого вегетування. Але сонце стояло, як би на одному місці. Тінь, що падала від нього, — все була однаково довга.

Понад прокопаними окопами їхали в напрямі до нас дві тягарові автомашини. Їх голосний гук звертав на себе увагу. Ми догадувалися, що автомашини їдуть по небіжчиків, що впали жертвами тяжких побоїв.

В повітря розляглися накази, щоб усі устав-

лялися в ряди під наглядом своїх капів. До кожної групи належало по 70 осіб, які уставлялися в п'ятки. До тих груп заїздили автомашини й перед кожною групою лишали приготованих 70 шматків хліба, 70 дкг. зеленої від старости маргарини та цебер чорної кави. У нас внутрі відзивалася якась звіряча жадоба їди. Здавалося, що кожний був би кинувся на юту „щедру” поживу й сам з'їв усе, хоч за те мала би грозити кара смерти. Проте ніхто не посмів рухнутися з ряду. Всі терпеливо ждали своєї черги, — на тонку кромку хліба й 1 дкг. маргарини. А каву? Кави не було чим пити. Хоч нас мучила спрага, хоч горяч висушила всяку вогкість в устах, безрадні ми мусіли здушувати в собі жахливу спрагу. А хліб з маргариною був для нас — наче великодня пожива! Не було часу його їсти. Хто одержав — не жуючи проковтував усю кромку й маргарину разом. Тоді наші очі зверталися до брудного цебра з кавою. Пити хотілося до болю. Але ніхто не посмів зблизитися до повного цебра, якого пильнував капо. Ми сиділи на своїх місцях в рядах. Очі кожного були звернені до капо, до цебра з кавою.

Капо, що пильнував цебра з кавою, заповів нам, щоб ми за порядком ішли по каву. Між іншим знайшлося двох, що мали покришки від менажок прив'язані до пояса. Вони носили їх зі собою, бо боялися, щоб їм хто не вкрав у келії. І вони виступили перші до цебра з кавою, а за ними довгий ряд з порожніми руками в надії, що ті два

товариші дозволять і їм напиться зі своїх посудин. Капо стояв із черпаком коло цебра й розділював каву. Два щасливці із посудинами згодилися напоїти своїх товаришів.

Гірка чорна кава була дійсно для нас олімпійським нектаром. Кожний випивав свій пайок в одній хвилині. Ряди, в яких стояли в'язні були неспокійні, нервові. Кожний натискав своїх попередників, щоб швидше напиться.

Попри групи в'язнів ходили СС-мани із знятими з пліч автоматами та обсервували спрагнених і зголоднілих в'язнів. Із поміж одної такої групи, що була недалеко від моєї, приступив в'язень до гестапівця, мабуть із якоюсь скаргою. Після цього заметушилося в даній групі. Поміж в'язнями рознеслася вістка, що одному в'язневі не стало маргарини й він зголосив це СС-манові. СС-ман зачав розшуки й допити поміж в'язнями тієї групи. Коли на різні допити гестапівець не дістав задовільної відповіді, зняв із пліч автомат і велів капові обернутися спиною до себе й бігти. Ще капо не встиг виконати наказу, як гестапівець вистрілом з автомату забив його.

Обід уже ген-ген скінчився, як викінчувано обрядові ноші для жертви СС-манського ката. На обід був час призначений: 25 хвилин. У тому часі мусіли переїхати автомашини попри около 10 тисяч працюючих в'язнів і при кожній групі скинути призначений обід. Нікого не обходило, чи всі з'їли в тому часі привезену поживу, чи ні. До пра-

ці! — видано наказ, ніби пущено в рух великанську машину. І знову з'явилися погоничі-гестапівці з палицями в руках. Повітрям потрясли глухі удари палиць по високих лобах і костях. І було чути дрібний тупіт десятків тисяч ніг та тяжке від втоми сопіння. І йшла праця, немов тяжкий проклин. І знову падали в бігу знемощілі старці й виснажені довгою в'язницею молоді люди. Падали одні з умучення, а другі під ударами палиць. Одні вставали, щоб за кілька хвилин знову впасти, а другі не могли вже піднятися. Їх, з наказу гестапо, забирали сильніші й відносили недалеко. Там, вони, або відживали й приходили до сил, або гинули.

З уст до уст капів подавано наказ, щоб працю припинити. Усе, що працювало, наче б завмерло. До в'язнів зблизилися якісь нові люди, що несли ноші. На тих ношах лежав закривавлений труп із простягненими руками, немов бажав щось дуже важне сказати. На блідо-синьому обличчі тремтів ще живий біль... Праве око напівотворене. Пальці рук напівскорчені в судорогах болю, уста білі. Ані краплі крові. Трупа несли чотири бліді знемощілі в'язні. Між ними і цей, що йому не стало маргарини на обід. Два СС-мани провадили похід. Один з них говорив німецькою, а другий чеською мовою до в'язнів. Вони показуючи на трупа поясняли, що кожного з нас чекає така смерть, хто тільки відважиться ласувати чужий пайок. Сумний похід перейшов попри нас

і пішов даліше понад свіжий окіп. Ще хвилина і впав новий наказ: до праці! Забулася жахлива картина. Розкопаної землі лопатами не ставало і ми щосили дерли її своїми скостенілими пальцями. Земля, хоч сира, але тверда. Повна каміння, або піску. Не можна набрати її в бігу в пригорщі, а муситься набрати, бо чути побої по головах в сусідстві. А з порожніми руками ще гірше бігати, бо за це грозять ще тяжчі побої. І ходити не можна — муситься бігати. І ми бігали. Дерли тверду землю, калічили до твердого каміння свої руки, здирали собі нігті, що далось, набирали в пригорщі землі і бігли, щоб віднести її на кілька-десять кроків та вертатись по свіжу. Наші сили відмовляли нам послуху.

Думати про вихід з нашого положення не було часу. Не можна було навіть прийти до свідомости. Тепер, на волі, здається, що це був гидкий сон, який прикро згадувати, або якийсь сповидне явище опирів, які виконують свою пекольну кару за найтяжчі злочини в своєму житті і не можуть умерти.

Наші сили все слабли. Чорніли обличчя, погасали послідні вогники в наших очах. Слабнув віддих у храпливих грудях. Клонилося сонце до землі. З уст до уст переходив наказ, що праця сьогодні закінчена. Усім приказано уставлятися в ряди до повороту. Кілька десятків виділено з рядів, щоб зайнялися жертвами нинішнього дня.

Вони кинулися ламати галуззя із прозябаючих дерев та робити смертні ноші своїм нещасним товаришам.

Дано наказ і десять тисяч, як один чоловік рушили в похід. Здавалося, що стогне земля під знемощеними ногами. На чолі походу несено замучених. Хтось думав би, що це похоронний похід, хоч в нас ані крихти не було думки про померлих товаришів. Ми радше раділи, що праця скінчена, що за пів години будемо могли спочивати в келії, що перестануть болючі удари. А довжелезний похід сунувся в напрямі бетонових землянок за широченними ровами, за високим валом. Ось перед походом річка, віднога ріки Лаби. Через неї міст, а за мостом брама-печера через насип до нашого концтабору. Із печери-брами тягне гнилою вогкістю. Переходимо через міст. По лівій стороні лишаємо водну турбіну якогось більшого млина, чи електрівні. За мостом чорно-червонобіла рампа. Вона підноситься і ми входимо через браму на чорне, брудне і просторе подвіря, обведене високим валом, із якого визирають бетонні землянки — в'язничні келії. Приходимо перед адміністраційний будинок, де щераз перечисляють нас капи та здають СС-манам звіти. По довгій процедурі розділюють нас капи на частини, а відтак відпускають нас бігом до своїх келій.

І знову живий гріб. Близько сотні в'язнів лежить на паландах тяжко хворих. Келія наповнена немилим сопухом та приглушеними зойками хво-

рих. Уся бетонова долівка прикрита болотом. Зі стелі капає і струмочками спливає по стінах вода. Ми голодні і втомлені ждемо їжі і спочинку.

Щоденно збільшається число в'язнів у моїй келії. Вони не знають, що діється на світі, бо їх привозять з гестапівських тюрем. Вони маломовні, прибиті жалюгідними обставинами. Одного дня появився цікавий в'язень: високий і пристійний, молодих літ, прилично одягнений із козацькою кучмою на голові. Йому дозволило гестапо увійти до келії у власному плащі. Капо келії прогłosив розпорядок, що кожного чекає смерть, хто посмів би до нього щонебудь заговорити. Ця загадкова постать нового „козак” багато влила надій в наші серця. Кожний з нас боявся не то говорити з ним, але навіть ніхто не мав відваги наблизитися до нього. Ніхто не хотів ризикувати життям, хоч би за дуже цінні відомости. А „козак” мабуть дивувався з нашої солідарности в послусі. В його сміливих очах горів якийсь дивний вогонь степової одчайдушности. Чотиристакількадесять людей день і ніч живуть із ним в одній кімнаті й він не може почути від них людського слова! Харків десь довідався, що це большевицький парашутист. Інші нишком шептали між собою, що це партизан. Кожний поясняв собі, як міг, однак свої пояснення було небезпечно виявляти публично.

Слідуючого дня знову пішов увесь концтабор до протитанкових окопів. Знову закипіло життя

на берегах ріки Лаби. Понеслися зневажливі лайки, затремтіли глухі удари СС-манських палиць. Німі зусилля й тяжкі сопіння в'язнів заглушували гестапівські накази: „Нур ляфвен, нур раш бевеген”¹⁾, яким акомпаніювали глухі удари палиць. Около 12 год. привозила автомашина хліб і маргарину, після чого слідувала 25-ти хвилинна перерва. Опісля продовжувано тяжку працю аж до крайнього знесилення. Кожний ждав хвилини спочинку раз-враз звертаючи свій зір на сонце. А воно поставлене вічним законом Божого порядку сповняло свою службу, як завжди, без огляду на зойки, очікування і смерть багатьох в'язнів

Кожний з нас старався обминути гіршого ката і бігаючи з землею в руках старався попасти на менше жорстокого СС-мана. Маневруючи так, завважив я інж. Нишимитру під тяжкими побоями. Він падав і знову вставав, але не мав сил ані бігати, ані хоч би помалу носити землю.

Згинаючися завважив я в викопаному окопі д-ра Ахосора. Ахосор бездушно підносив у гору джаган і спускав його в одне і те саме місце, щоб тільки виглядало, що він працює. Його особи не видно, бо схована у вибраній уже ямі. Я не міг порозумітися з ним, тільки поздоровленням повідомив його про свою присутність у Терезіні.

— — —

1) Тільки бігати, тільки скоро рухатись.

Червоне сонце клонилося до землі. Понад окоп передано відомість, з уст до уст, що праця скінчена, але до гарячо бажаного повороту було ще далеко. Ті в'язні, що працювали лопатами, пішли їх чистити. Решта уставлялася в один довгий похід рядами по 10 осіб. Я наткнувся на Харкова. Він скаржився, що не витримає довго, ще два три дні, тай згине. Його слова були переконливі. Мене огорнув жах і я повторював за Лесею Українкою „Контра спем сперо” (Проти надії сподіваюся). Я відчув також, що ще два-три рази таких окопів і прийде смерть.

Зближалися землянкові казарми і в міру того змінюлися наші душевні настрої. Родилися гарячі бажання спочинку й поживи. Перед спочинком ждала нас ще тяжка процедура вечірнього апелю.

На подвір'ю концтабору здавали капи звіт з повороту від праці. Як це, так і ранній звіт, перед виходом до праці мали свої кацетні ритуали. Треба було стояти на „струнко” в рівних рядах. Якщо капові не подобалося те „струнко”, тоді він прав грубою палицею в'язня куди попало. Перегляд з переліченням вимагає понад одногодинного часу як рано, так і вечером. Опісля був наказ розходитися бігом до своїх келій. Хто не міг бігти, то й діставав окрему порцію побоїв, а хто знесилений падав на кацетному подвір'ю, того забирали товариші келії. Якщо впав і не мав щастя, щоб його забрали товариші до келії й сам не

міг до неї добитися, тоді підпадав під процедуру „вахи”.

Кацетна келія була справжнім пеклом. Тут не вгавали смертельні зойки вмираючих, невідрадний сопух та воші. Вони не гризуть при праці. Тут, у келії їм краще смакує нещасне тіло в'язня. Вони — як би були у змові з гестапівцями: в день не дає спокою гестапо, а в ночі воші.

Колона за колоною рушали в похід до концтабору. СС-мани наказали співати в поході. Похід поділено на сотні, а на їх чолі стояли капи. По боках сотень ішли лави СС-манів з автоматами готовими до стрілу.

Задрижало повітря від болючих голосів співу. Відсоток чехів був найбільший і поплили чеські народні пісні: „Коліне муй Коліне, Лежиш в пекней рувіне”. Здавалося, що тут буйний ріст і квіт людського життя, як би не свіжі трупи на чолі походу. Ця наболіла чеська пісня ані одним тоном не зраджувала ніякої радості. Тут був глибокий смуток, що розпливався довкруги.

В'язні, як голодні вовки кидаються на суху кромку хліба. Капи вичитують тих, що прийшли від праці та подають їм хліб. Між в'язнями повстає сварка, бо один у двох днях під ряд дістав „патку”, зн. приліпку (цілушку). За цю патку йшли великі непорозуміння між в'язнями. Не тому, щоб за неї їх любили дівчата, але по обчисленням „інженерів”-в'язнів, патка мала більший тягар,

і тому усі рвалися, щоб її дістати. Підкапо щодня назначував у своїм папері, хто і коли діставав папку. Вона повинна би випасти на кожного що 8-ий день.

Одержаний хліб пропадав у бездонних ротах в'язнів. Хто бачив голодну собаку при їжі, скоро міг її пригадати собі побачивши, як їдять в'язні в конц-таборі. Хліб зникав у одній хвилині, тільки очі в'язнів горіли якимсь дивним та несамовитим вогнем. З тих очей виглядала дика хижість і ненаситна жадоба. Дехто при всякій нагоді шукав свіжого в'язня, щоб зробити з ним заздалегідь умову якоїнебудь заміни за хліб. За вечірню кромку можна було виміняти сорочку, шалик, светер, ложку, миску, черевики, коц та інші речі. За дві, або три кромки можна було замінити навіть плац. Голоду великого не чули свіжі в'язні й скоро лакомилися на таку добру заміну, але по впливі кількох тижнів самі відмінювали ті речі за половину того хліба, що вони його дали.

По одержанні хліба за добру годину приходила вечеря, а по ній нетерпеливе очікування на апель. По апельі був вільний час. Тоді знеможені в'язні відпочивали на паландах, а здоровіші шукали „жертв” між своїми товаришами, що їм віддавали останній і завушвлений лах, або обуву за одну або пів кромки хліба. Позатим не обходилося без крадіж. Знеможені й виснажені працею в'язні, які не мали що замінити за хліб і не було в кого, — виривали попросту з рук, чи з кишені

свому товаришеві недоїджену кромку та прилюдно проковтували її з поспіхом. Покривджені, або пробували самі робити самосуди, з чого витворювалася бійка, або беручи собі двох свідків, зголошували „злодія” капові. Капо віддавав здоровіших винуватців на „ваху”, а слабших велів карати в келії. Суддею був сам капо, а виконавців кари добирав собі з поміж найсильніших. Засуди були переводжені по 25 — 50 пасків на спину. „Злодія” розбирали та виконували езекуцію. Він ставив звичайно опір, при чім повставав болючий зойк та прохання помилувати його. Дехто просив, щоб кара була виконана на рати. Таке прохання капо узгляднював, однак відступ між ратами тривав дуже коротко, бо тільки одну хвилину. Розібраного до нага винуватця клали насильно на лавку горі спиною, на нього сідали два або три сильніші в'язні, щоб не пручався, один виконував присуд, а капо числив. Числення часто заглушував зойк. Чути було глухі удари паска по майже гострих кістках...

На вечеру була звичайно тепла й не посолена вода, що її тут звали зупою. Вона нікому не смакувала, але всі пили її, щоб не вмерти. В тій зупі припадало щасливішим по кілька зерен ячменю та 2 — 3 кусочки чорної зогнилої бульби. Ті, що одержували на останку, знаходили по кілька зерен кміну. Мене часто питав Харків, чи маю я ще апетит, або пропонував мені якунебудь заміну за

хліб, одначе усякі його заходи коло мене не мали успіху. Я з'їдав свій пайок хліба відразу та й зупу випивав за одним духом, хоч і не чув у ній смаку. Втоmlений сидів я звичайно на паланді, побіч напів живого Нишимитри, якого лише завдяки Божому Провидінню принесли з поля праці живим між трупами до табору. Звідсіль приглядався я життю келії. Мене дуже ломив сон, та я як міг, боровся з ним, щоб не проспати сигналу на апель. Тоді не можна спати навіть тяжко хворим, що не можуть встати для поладнання найконечніших потреб. Вони мусять в той час сидіти на краю паланди, щоб їх можна було бачити в часі перевірки. Тоді діставали навіть умираючі настільки сил, щоб підвестися з дошок.

На третій паланді куняв і я. На долі був стиск і рух. Побіч дверей були дві клозетні мушлі, а перед обидвома стояла довга черга. Дальше, під вікном була широка бляшана ринва, над нею кілька водотягових кранів, а при них знову довга черга. Одні в'язні бажали гасити гарячку водою, другі хоч раз на кілька тижнів обмити руки чи обличчя, а треті полоскали посуду від зупи. Серед келії була знову черга сидячих в рядочку на низькій лавочці. Тут сиділи переважно німецькі старці, або виснажені голодом і працею молодці. Вони ждали на „лікарські оглядини”. Лікарем був в'язень Оронський, поляк з походження, знайоmий Нишимитри. Він без ніяких лікарських інструментів оглядав за порядком усіх в'язнів, ставив „дія-

гнози” та „лічив” їх без ніяких ліків. Умираючих відсилав до лікаря-шефа, СС-мана, з проханням, щоб той забрав їх до келії хворих. Іншим тяжкохворим приписував остати на кілька днів у келії та сам просив капа, щоб оправдав їх на випадок контролі.

Капо й підкапи не були обов'язані до ніякої праці. Вони лишалися в келії кожного дня, а крім того капо призначував милу собі особу на санітаря, а другу на роблення порядків у келії. Обов'язком санітаря було переглянути рано й пополудні хворих та повідомити оберкапа про випадки смерті. Оберкапо повідомляв про це жидів, а вони приходили до келії з примітивними ношами й забирали трупа. Гестапівці цим не інтересувалися. Вони, як би не магазин, що реквірував речі залишені небіжчиком, ніколи й не згадали б про небіжчиків.

Дні за днями пожирали десятки жертв. Із поля праці щоденно несено напереді кілька трупів, а кільканадцять проваджено напів живих, виснажених працею й голодом до табору.

Сонце щодня виходило на небесні вершини, заповідало нам половину дня, а потім сповіщало кінець мученичої праці. У повітря оживало життя. Час до часу появлялися вістуни весни: перелетні птиці, що прилітали з поворотом з теплих країв. Скрізь бренила комашня та надавала природі весняного чару. Щоденно около 11 години дрожало

повітря від налетів і земля дрожала. На „світі” приносило це тривогу мільйонам населення. Тут нам усе було байдуже. Ми вслухувалися байдуже в тривожне виття сирен.

По кількох днях завили жалібно сирени у Літомежицах, а за кілька хвилин у нашому Терезіні. У нас вступила ніби радість. СС-мани, що ненастанно били нас буками — нагло застановилися. А ми даліше бігали із землею в руках немов тресовані собаки. Понад окіп пронісся радісний шепіт, а рівночасно, хто де стояв, положився на сирину землю. СС-мани відійшли на кілька кроків у напрямі розложених скорострілів і положилися також. Ми лежали горілиць, вдивляючися в безконечну блакить вічних небес. Наші гарячі і втомлені тіла холодила сира, весняна земля, а легені жадібно втягали через отворені уста чисте повітря. Нам було любо й ми благословили в душах оті літаки, що принесли нам хоч крихітку спочинку.

Гук дужчав, потрясав чимраз остріше повітрям і землею. Нарешті, високо-високо, в безконечній синяві небес заблистіли „маленькі” літаки. Вони, ніби ключі журавлів летіли з далека, з теплих країв та вливали в наші серця надію про надходячу весну волі. Мій сусід побачивши безконечні ключі літаків, аж заскомлів з радости. За ним почувися радісні зітхання товаришів. Дехто зірвався на ноги не знати чого, але лютий крик СС-мана скоро спам’ятав одушевлених в’язнів і вони скоро полягали на свої місця.

Перед нашими очима пересунулися довгі ключі залізних птиць, а здалека чути було глухі відгуки гарматних вибухів. Ми догадувалися, що це певно летить у повітря золота Прага, гордощі кожного чеха, недалекі Розтоки, повні німецьких фабрик, або славне в усьому світі Пільзно. Ми лежали даліше надіючися, що літаки ще будуть повертатися понад нами — та на жаль повітря прошив рев сирени. Це був знак, що літаки відлетіли і можна вже спокійно переводити порядок дня.

Тільки зачали ревіти сирени, як СС-мани вчинили небувалий крик, щоб ставати мерщій до праці. Рівночасно появилися вони між в'язнями з бучками та зачали свою болючу операцію. Почався наново рух і метушня. Усе те було піддержуване дикунськими вигуками „іберменшів”¹⁾ та глухими ударами палиць. Великанська машина на вигук миршавого, рудого дегенерата „арбайтен”, немов електричним струмом поражена — зачала працю під акомпаніамент стогонів, зойків та важкого болю працюючих.

Лишався ще один засіб віддиху. Це були лятрини для потреб працюючих. Таких лятрин викопано кілька біля окопу у віддалі около 300 метрів від себе. Свої потреби могло полагоджувати найбільше шість осіб рівночасно, а других шість могло чекати на свою чергу. Більше число

1) надчоловіків.

було наражене на побої. Хто чув потребу, мусів просити в бігу свого капо про дозвіл. Туди часто ходили на кількахвилинний відпочинок найбільш вичерпані в'язні. Тут, під тяжкою палицею тирани розвивалася солідарність. Рідко хто надуживав довгого чекання сусіда. Цей дивний відпочинок давав багатьом кількахвилинну передишку та охороняв від неминучих побоїв.

Як сонце ставало вже високо, давався чути так довго очікуваний гук автобусових моторів, приїздили дві вантажні автомашини, а в парі з тим у найстараннішому порядку групувалися в'язні під доглядом капів у групи по сімдесят душ. Вони немов дефілювали перед переїзджаючими автомашинами, з котрих скидали перед кожною групою цебер гіркої кави, десять хлібів і 70 дкг маргарини. Капи мали без ножа розділювати хліби на 70 рівних частей. Маргарина була вже порозтинана на дрібні куски, тільки треба було їх відліпити від себе, а кава не була ласощами. Капи розділювали хліб ложкою. Бували випадки, що хліб привозили вже покраяний і він тільки що держався разом. Тоді процедура роздачі йшла скорше й лишалося ще пару хвилин на спочинок. Поспіху в рухові додавали гестапівські палиці. Працю продовжувано. 25-хвилинний спочинок видавався нам тільки солодким забуттям про страшну дійсність.

ОБРАЗ ПЕКЛА

Снігові хмари щохвилини закривали радісне сонце й час-до-часу приносили сніг. Він топився заки впав на землю. Цей сніг обертав у нівець нашу працю. Ми брали в пригорщі грязюку тай притиснувши до грудей, щоб не розсипалася, відносили її бігом у віддалі ок. 30 метрів. Там кидали її і з поворотом бігли по свіжу, немов по якісь святощі. А окопи росли з кожною хвилиною, з кожною хвилиною вони глибшали. Вони мали захоронити цілу Німеччину, враз із Чехією перед польським заливом.

Як би хтось безсторонно приглянувся нашій праці, а потім хотів вірно описати її, мусів би порівняти наше положення з пеклом. Це було дійсне, але мабуть страшніше від фантастичного Дантового пекла. Ми бігали як пекольні душі при тяжкій праці під ударами модерних чортів-СС-манів. Не було тоді часу застановлятися над вічними правдами, але образ правдивого пекла останеться в споминах тисячів до смерти.

Дощ зі снігом падав безнастанно. Під ногами було слизько. Треба уважати, щоб не впасти. А на це теж треба сил. Треба напружувати м'язи ніг і всего тіла. Бо нещасна година того, що похованеться.

Мою голову по кількох днях обмив чистий дощ. Ніхто з нас не мав накриття голови. Воно не практиковане в концтаборі. Дехто, що чув дійма-

ючий біль голови, зав'язав собі її брудною хустиною. Але вона не хоронила перед дощем. Прилипла до голови, а нею спливав чистий дощ і плив брудними смугами по обличчі, по шиї й змивав усе тіло. Декільком прилипла вже дряна, літна маринарка до плечей, а штани до ніг. А дощ зі снігом падав собі далше. Раз дужчав, то знову рідшав. Тільки було видно пару над в'язнями, немов над зігрітими кіньми. Шум дощу, тяжкі віддихи і стогони працюючих мішалися в одно. СС-мани теж помокли... Навіть бити вже їм не хотілося. От, б'ють тих, хто навинеться. Ми свобідніше в часі дощу можемо розглядатися довкола. Там, коло лятрини жде більше як шість в'язнів на свою чергу. А там, де зносять хворих і трунів, — зчинився ніби якийсь натовп, може хто вмер? А може... ожив під цілющими краплями весняного снігу, чи радше дощу. Там оподалік, де є розставлені скоростріли — стоять побудовані шатра для стрільної обслуги. А — там вгорі, в безконечній віддалі між сонцем і землею, біжить як і ми, брунатна хмара. Вона місцями ніби подерте простирало, що через неї от-от блисне сонце, а другими місцями груба її олов'яна, що з неї решетом летється вода.

Я увесь мокрий. Вода стікає тілом попід одежею згори на діл, аж до черевиків. Там, у черевиках теж повно води. Вона хлюпоче за кожним кроком. Я увесь обмазаний глиною. Вона замазала пороблені на одержі червоні знаки, що мали нас

відрізнявати від вільних людей. Кожний мав їх на грудях й на обох швах штанів ширини одної долоні, а довжини пів до одного метра. На плечах кожний носив червоний пояс, або хрест ви-мазаний червоною краскою. Для СС-манів хрест цей був кпинами — для нас він був тяжким оруд-дям Христової смерті і багато вже впало під ним, не видержуючи його тягару.

Тимчасом хмари рідшали й ніби відкривали сонце закрите сірим серпанком. Гестапівці пере-стали бити й вказували палицями, щоб бігом ска-кати через викопаний окіп на ліву сторону і там формуватися в похід. І лава за лавою скакали у викопані баюри наповнені свіжим дощем, а звід-там з великим трудом, упадаючи кількакратно ви-драпувалися на лівий беріг окопу. Окіп був міс-цями на метер, а місцями на півтора глибокий. Вилізти з нього по мокрім болоті — треба мати силу. У нас її не було. Сильніші піддержували слабших, або подаючи їм руки — витягали їх на беріг. По правім боці били ще СС-мани гих, що не встигли скочити в баюру. Хто працював лопатою, той чистив її торічним комишем, або мив в баюрах. Хто носив руками болото, той мив до-лоні в дощевих калабанях.

Як і щодня, так і нині формується десяти-сячна лава до походу. На переді кілька ношів з трупами, за ними працюючі лопатами й джага-нами, а на заді звичайні працівники. Кожний ти-снеться в середину лави, щоб будучи зкраю не

потерпіти в дорозі від СС-манських ударів. Ще хвилина, ще звіт капів перед СС-манами і поворот. А на битому гостинці, на бажання гестапа, широкою рікою лється прадавня наболіла пісня чеської землі:

Нейсмутейші лоучіні є с мамов, с мамічков, мамов
Вжди мілованов. На последні цесту кдиж і край...

ПРОСТУДА

Небо випогоджувалося, голубіло, сафіріло, а золоті й діамантові зорі мережали його незбагнутими знаками. Болюча пісня повертаючих в'язнів викликала переляканих чехів із придорожніх хат, тривожила чеських жандармів — сторожів жидівського гетта. Перед нами старий міст через відногу ріки Лаби перед конц-табором, на якій плаче турбіна. За мостом рампа помальована в три кольорові пояси, там печера-брама, вхід до концтабору. За нею добре знані нам чотири подвіря, що всіх їх командантом є гестапівець Ройко, а його помічником гестапівець Пиндьо. Оба вони мають на совісті сотки душ.

Наш тюремний похід входить через міст до печери-брами й частинно задержується на всіх чотирьох подвірях. Там довгий ритуал різних вичікувань та переглядів. Нині всі ми мокрі, усім липне зимна сорочка (в кого є) до костей, усі дзвонять зубами. На землю спадає поволі темрява та бере мороз, а місяць поважно висувається

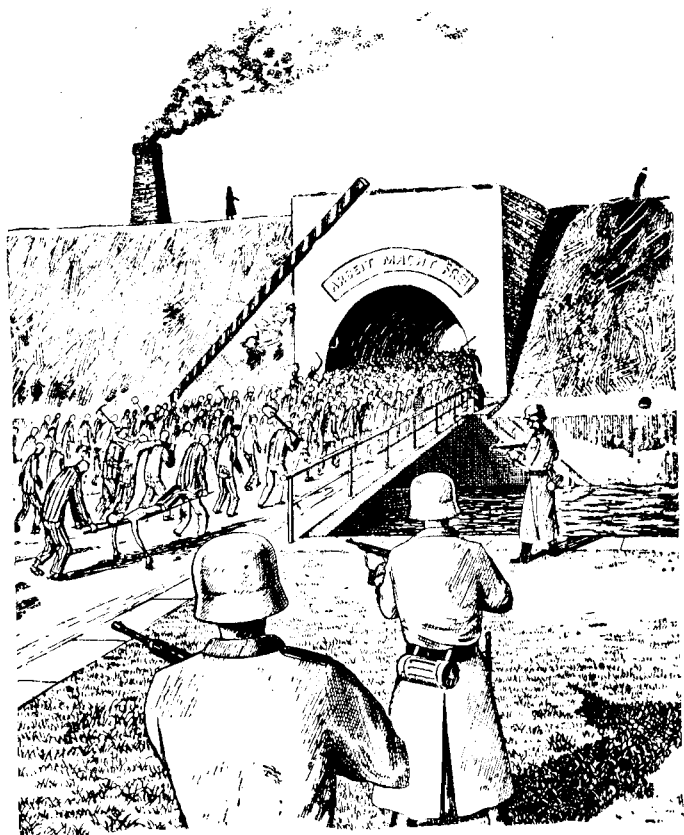
на ясний небозвід та ніби здивовано приглядається тюремним ритуалам. Але сьогодні ритуал припізнено. Уже проминуло кілька годин, уже пізна ніч — а нас ніхто не переглядає. Тільки капи, як гончі собаки стережуть нас та упоминають, щоб не рухатися в рядах, бо буде зле. У рядах хтось впав. Не міг довше стояти. Відносити його до келії не можна. Його піднесли два сусіди й держать попід пахи, як трупа. Зближається пора, що в ній відбувається апель, а ми все ще стоїмо в рядах, очікуючи наказу гестапа. Їх нема. Вони помокли й певно не хочеться їм виходити на мороз.

В повітря рознісся свист на апель. Ми ждали на своїх місцях. Мороз добрався до костей. На мені все замерзло. Одежа немов з дерева, а ніг у черевиках навіть не чую від холоду. Доторкаю рукою мого сусіда. Тяжко почути пальцями, бо змисл дотику затратився від зимна. Чую тільки, що одежа його тверда, не погинається. Скрізь тиша, тільки чути слабій стукіт черевиками. Кожний переступає з ноги на ногу і з того повстає стукіт і шамотіння замерзлої одежі.

На подвір'я хтось входить з сильним рефлектором. Всі перестали лопотати ногами. Усім нам добре знаний рефлектор зближається до наших рядів. При місячному сяйві можна було розрізнити п'ять гестапівців, що провірювали число в'язнів. Нас освітив сильний рефлектор, а рівночасно впав запит, чому ми всі тут стоїмо до так

пізної пори. Капо відповів, що ніхто нас не відпустив. (Усіх СС-манів титуловано публично „паном командантом“). На це СС-мани відповіли спазматичним реготом. Коли регіт притишився, найстарший з них викликував поодиноких в'язнів та відсилав бігом до келій. Наші ряди заворушилися. На кожний визов СС-мана виступало кількадесять, або кількасот робітників і на гострий наказ відбігали. Три СС-мани стояли з довгими буками та били скостенілих від холоду в'язнів, захлистуючися озвірілим реготом. Ці не могли бігти повним бігом, бо голод і холод та цілоденна втома виснажила їх. Багато падало спотикаючися на щось, або таки з ослаблення, але під ударами палиць зривалися до дальшого бігу. Наші лави шохвиля рідшали. Прийшла черга на мою келію. Понад 300 в'язнів вискочило з рядів і пустилися в одному напрямку. Повітрям потрясли глухі удари СС-манських палиць, а рівночасно голосний регіт. У них був такий звичай, що при всякому нечесному ділі, головню в часі побоїв або якої іншої кривди, заливалися їдким сміхом.

Ми прибігли задихані під свою келію. Вона замкнена й треба ждати, аж прийде вартовий. Але його нема. Ждучи гуртом на подвір'ю ми вже почувалися свобідні. Велика втома, голод і холод дошкулювали нам. Найближча наша мрія — було дістатися до келії й денебудь сісти, хоч би на бетонову, повну бруду долівку. Кожна хви-

Наш тюремний похід до печери-брами. (Стор. 94).

лина видавалася нам роком. Дехто сідав на замерзлу землю, бо не мав вже сил стояти.

Врешті, за якої пів години прийшли гестапівці. Ті самі, що відчислювали мешканців келії. Було їх п'ять. В одного з них чути було дзенкіт ключів, що розмикав нашу келію. Коли двері було вже відчинено — гестапівець заповів апель. На подвіря висипалися роєм хворі в'язні, що не могли йти до праці й долучилися до наших рядів.

— — —

Я вже в келії. Ліктями й усім ослабленим тілом промошую собі стежину до паланди. Зараз увійдуть другі в'язні й займуть моє місце побіч Нишимитри. Уже я на драбині — але диво! Не маю сил вилізти стрімкою драбиною на два метри. Це бачить Харків і підсаджує мене, а потім зголошує лікареві. Я лежу на дошках третьої паланди. Ніщо мене не займає. Я тішуся розкошами хвилі відпочинку. Десь там в долі, на келії, притишений гамір. На паландах блимають маргаринові каганці. Підкапи відчитують тих, що повернулись із праці, роздають їм хліб і зимну зупу. Недалеко драбинки, що я нею ліз — відчитує й моє прізвище підкапо о. Пешке. Я лежу нерухомо. Резигную з вечері. По перечисленні всіх, ще раз чую своє прізвище. На нього відзивається Харків. Він оправдує мене, що недужаю, що не можу вилізти на третю паланду. За хвилину приносить мені хліб і зупу. Я підношу тяжку голову

та пробує вечеряти. Мимо великого голоду — не смакує мені вечеря. Нишимитра радить мені їсти без огляду на апетит, щоб не вмерти. Я пробує, однак не можу їсти й відступаю свою зупу Харкову. Хліб завиваю старанно до хустини на завтра на снідання й ховаю до кишені. На мені розмерзається одежа, робиться мокро, а холод трясє мною. Здається, що кість до кости стукоче. Голова гаряча. Нічого не хочеться, тільки спочинку. Нишимитра прикриває мене своєю блюзкою, але це нічого не помагає. Лікаря не можна діждатися, бо він при вмираючих. Зрештою, він мені й так нічого не допоможе.

По „вечері” наповняється паланда. Робиться тісно. Нишимитра пригадує Харкову, що я хворий. Каганці гаснуть, тихнуть у келії розмови, тільки стогони й зойки німечних та хропіння сплячих наповняють келію. Сплячі Нишимитра й Харків тиснуть мене між собою так, що не можу видобутися зпоміж їхнього стиску. Я чую біль голови й велику гаряч у всьому тілі. Хочеться пити, хочеться прохолоди та не можу рушитися з місця. Все тіло слабе, не служать ані руки, ані ноги. Мимоволі добувається з грудей стогін. Такий самий, який я тут щоночі слухаю вже кілька місяців. Стогін тяжко хворих, або умираючих.

Невже ж і мені кінець? — заглядає марево кістлявої смерті мені у вічі. Завтра, або за кілька днів рано - вранці прийдуть два жиди з примітивними ношами. Мої ближчі або дальші сусіди

стягнуть мене з паланди, розберуть з одежі й обуви, а нагі кости прикриють подертим коцом, з під якого будуть сторчати кістляві, посинілі труп'ячі ноги. Як прийдуть жида по кости, капо заповість одномінутову мовчанку на моє пращання. І я пропаду, так само, як уже сотки й тисячі тут пропали. І ніхто ніколи не знатиме з моїх рідних, де я подівся.

Мені стало ще більше гарячо, а примара смерти настирливо мучила мене. Я пробував будити Нишимитру, а потім Харкова, але вони обидва сварилися крізь сон, щоб їх не турбувати. Я стався ще слабшим. Мене опускали всякі надії на рятунок. Останками сил я виборкався зпоміж тіл моїх товаришів, а вузенька прогалина, що я в ній спав — зараз таки зникла. Я підвівся на двох руках та голосно молився. Здавалося, що якась прохолода перейшла мені по тілі, тільки в голові гуділо, як би хто молотом гатив. Руки мої ослабли. Положитися не було де. Я зісунувся там, де були ноги сплячих і пробував заснути. Тут легко можна скотитися й упасти з висоти двох метрів. Сон мені не приходив — тільки з грудей самочинно добувався той сам болючий стогін, що його я тут чую від першого дня.

Ніч була довга й тяжка. Чекаючи дня я брав участь у тому жахливому пеклі, де муки ворухать зойками тишу, а свист зболілих і тяжких віддихів доповняє ті зойки та зводить їх у якусь болючу мельодію. Куняючи в ногах — я ждав

дня, як діти ждуть гостинця, втомлені спочинку, спрагнені напою, а ув'язнені волі. Мені здавалося, що день уздоровить мене. Забувалася люта дійсність щоденного життя. Забувалися всі злидні й небезпеки, що їх приносив нам кожний день. Уся моя надія була на д-ра Оронського, хоч він був таким самим в'язнем, як і я й ніде не мав ані голосу, ані ліків. Тільки капо в деяких випадках признавав його діагнозу та дозволяв деяким умираючим лишитися в келії. Ніч ставала не роком — а вічністю.

Три чверти по третій прошив повітря ліниво-протяжний свисток. Він заповідав такий же болючий день, як усі попередні. За ним рознеслася по келії команда капо, щоб усі вставали. За хвилину заблищали каганці. В'язні підносилися ліниво зі своїх місць та ще лінивіше злазили драбинкою на долівку. Зачався щоденний рух. В'язні розмовляли з тими, що недавно прийшли. Від них теж можна було довідатися, як стоїть ситуація на фронтах, бо вони ще недавно були на світі і це знають. Зачинався гамір і метушня. Ніхто не думав про гігієну тіла, про миття, чищення одягу. В'язні мали навіть ручники з собою, однак уживали їх, як накриття голови в часі зима або дощу, та як заміну валюту за хліб.

За хвилину вносять каву в чотирьох цебрах. Дехто спішить по посуду. Багато резигнує з неї й приготується їти натще до праці. До мене

доходить тільки гамір денного порядку. Час протягається в безконечність. Харків кличе голосно д-ра Оронського, щоб зголосити мою недугу. Він має багато жертв вчорашнього дня і з ним тяжко стрінутися. Довкруги нього натовп. Харків оправдується передімною, що сьогодні не можна буде оправдати мою недугу. Я прохаю хворого Нишимитру. Він знайомий Оронського і може з ліжка оправдати мене. Голос Нишимитри слабкий, як з другого світа — не чути його. Підкапо о. Пешке на прохання Нишимитри лишає всіх і приступає до мене, зголошує лікареві, який звільняє мене від праці на кілька днів.

Тимчасом приходять з подвіря наказ виходити до праці в окопах. Хворі, що ждали лікарських оглядин попадають в розпуку. Келію наповняє зойк. Оронський не може прийти до слова. Остаточо всіх перекричує й оголошує, щоб усі, що чуються тяжко хворими — лишилися на паландах. Келія дещо успокоюється. Майже одна третя каторжників остається в келії, решта виходить. Гамір стихає. Тільки сердечний зойк, як болюча рана тремтить у повітря. З подвіря долітають вигойкування капів та СС-манів. Там відбувається довготривалий тюремний ритуал. Час-до часу вносять до келії зімлілих, або ослаблених, що впали в рядях не могучи довго вистояти. Їх долучено до числа тяжко хворих.

РОЙКО

На дворі зоріло. На подвір'ю дещо стихло. Каторжники відійшли до праці. До келії увійшов оберкапо нашого подвір'я Оршаг і заповів, щоб в'язні менше хворі виходили до бульби. За подвір'ями на полі, недалеко від тюрем були довгі ями, що в них була закопана на зиму бульба. Тепер її відкопано і треба було носити кошиками до стаен. Оберкапо щераз візвав в'язнів до праці, одначе без успіхів. Усі хворі лежали на паландах із притишеним зойком. Тільки тяжкі і часті віддихи свідчили про їхню тяжку недугу. По середині келії проходжувалися капо, санітети і обслуга хворих. На безуспішні візвання капо замкнув двері й відійшов. По упливі чверть години увійшов до кімнати зі здоровенною палицею гестапівець Ройко. Його прізвище було пострахом для всего концтабору. В келії притихли зойки, тільки перестрашений до блідості капо белькотав формулку мельдунку. Ройко, не слухаючи мельдунку закомандував, щоб кожний, хто живий ще вибігав на подвір'я. Цей наказ заворушив паландами. Без одного слова, без зойків майже спадали з паланд напів живі кістляві постаті і уживаючи останніх сил перлися до дверей. В келії втихло мов у гробі. Чи всі вже? — розлягся по келії гестапівський рев. Відповіді не було жодної тільки чути було сопіння тяжких віддихів мов тяжкої парової машини. Я лежав недалеко Ниши-

мигри, не рухаючися і рішився не виходити, бо як не тут, то там, на подвір'ю Ройко вб'є мене. Непомітно я відсунув ноги від отвору паланди. „Я сам провірю вас” — заревів Ройко й кинувся до паланди. На другій паланді лежало кілька хворих. З гори палицею він не міг їх бити, бо у віддалі 60 — 70 см була третя паланда — не було розмаху. Тому Ройко почав скісно скородити палицею по хворих, що зпоміж них кількох зіскочило, чи радше впало на долівку. З черги прийшов під мою паланду, що була під противною стіною. Нас двох лежало біля себе і він не зближувався, тільки кричав злазити. Ми обидва не ворушилися. Зате тяжкі були наслідки для наших сусідів. Ройко кинувся на них з лайкою й побоями. Двох, або трьох насилу вирвалося зпід його ударів та долучилися до тих, що стояли вже в рядах на подвір'ю.

По скінченні перевірки капо проголосив звіт, що всі тяжко хворі осталися в келії з поручення д-ра Оронського. Тоді Ройко заявив, що всі признані хворими мусять йти з Оронським до праці. За кілька хвилин на подвір'ю стояло кількадесят тяжко хворих, виполошених із усіх келій. Між ними був лікар Оронський. До **це і хворих** вийшов Ройко та велів їх відпровадити до порядкування і приготування землянок для свіжого напливу в'язнів.

ПОДИХ ВОЛІ

В келії, як на побоевищу. Тільки приглушені скомління зраджували життя. Кільканадцять тяжко хворих пішло до праці, понад сто лежало на паландах. Вони тепер побиті злочинною рукою Ройка ледви ворушилися. Я на щастя не був потурбований. Тепер, по Ройковій „візиті” — мене вже не морозив холод. І сил здавалося було більше. Я навіть почув голод. Мені хотілося встати та перейти до келії, але Нишимитра здержав мене.

Блідо-жовте обличчя Нишимитри робило прикре враження. Він лежав одягнений і взутий від кількох тижнів. По його одязі лазили великі, сірі воші. Його голова лежала недбало на брудних дошках. Usta були блідо-білі. На запит, чи смакує йому їда, — відповів, що не смакує. Він на силу їсть, щоб не вмерти голодовою смертю.

На брудній, бетоновій долівці завмер увесь рух. Ніхто вже там не проходжувався. Хтось сказав голосно, що в концтаборі панує червінка, але ця вістка нікого не пригнобила.

Я ослабав знову. Сон не приходив. Розганяв його страх перед новими відвідинами СС-манського ката. Не було ані теми розмови з Нишимитрою, ані не було в нас сил. Я чув біль голови й усього тіла. Біль рук і ніг домінував. Одяга на моєму тілі вже трохи просохла. Обува була ще мокра. Час-до-часу переходив по тілі мороз, а крім того усе тіло гризли воші. Вони були дрібні

й було їх багато — та годі їх вибити. Уже п'ять місяців я не зміняв сорочки. І писати по білля не було до кого. Я сам, самотній! Перед кількома тижнями написав до о. протоігумена ЧСВВ у Празі. Його я повідомив про місце свого перебування та просив про висилку білля. Але листовна процедура з концтабору була тяжка. Лист мусів довго ждати на цензуру. А опісля, як прийде білля — мусить також переходити цензуру. Тюрма знає свої порядки. На те і видумали німці концтабори, щоб в'язень міряв свої сили із холодом, голодом; із силами природи та... насікомими.

День без змісту ставав пусткою. Висока температура ослабила мене до решти. Час-до-часу отвирано двері й заношувано до келії знеможених, або умираючих в'язнів. Час волівся дуже поволі. Всякі думки в такому стані були неактуальні. **Нишимитра потішав мене, що війна скоро скінчиться й ми вийдемо на волю.** Згадка про волю привела мене до свідомості.

Воля так дивно звучала в моїх ухах. Я жадібно вслухувався в німі звуки спогаду й усею душею тужив за нею. А вона була в рівному віддаленні від мене: Воля і другий світ. Одна з них мусить взяти перевагу. Воля збудила болючу тугу до себе, що чув я її до останнього дня в концтаборі.

— — —
На долі в келії відбувалася якась метушня, хоч там крім домашньої обслуги нікого не було.

Я насилу підніс голову й побачив, що два в'язні внесли до келії кільканадцять розбитих пакунків на дрянному, старому коці. Пакунки передано в опіку капо й положено на вузькому столі, де щоденно розділювано хліб. Кожний з цих пакунків був недбало завинений у папір різної барви, з якого виставали части білля. На паперах були по-виписувані адреси в'язнів. Хворі, що лежали на паландах — відітхнули немов якоюсь небесною прохолодою. Капо відчитував адресатів; між ними було й моє прізвище. Я візваний потвердив свою присутність, а один з сильніших приніс мені на папері білля. Воно було чисто випране, свіже й віяло від нього чимсь рідним, дорогим — волею. Я пристрасно розвинув пакунок і знайшов у середині білля 8 кісток білого цукру. Це було ознакою, що там було щось більше. Контроля все забрала, бо всяку прислану поживу забирано з пакунків. Я чув себе щасливішим від тих, що нічого не дістали. Навіть капо запитав мене ласкавіше, чи я дуже хворий, а потім питався, чи я одержав що до їдження. Інші в'язні, що робили якунебудь службу в келії, поводитися з такими, що дістали пакунки, ласкаво й добродушно. Нишимитра поучував мене, щоб я дуже щадив цукор, бо тут одна кістка має велику вартість, і як я хотів би когонебудь гостити, то тільки о. Пешке заслуговує на те. Заввага Нишимитри була вартісна для мене і я крім обидвох своїх сусідів-українців і о. Пешке нікого не почастивав. Кістка

цукру була для мене дуже вартісна. Я їв його дуже ощадно. Чотирикістковий запас зав'язав у свіжу хустинку та держав у нагрудній кишені, як дорогий амулет.

Прислане білля з папером я сховав під дошку, що служила нам за подушку.

ГРАБІЖ БІЛЛЯ

Довгий день, як безконечна вічність ніяк не хотів кінчитися. Обідня зупа була ознакою, що тільки половина його скінчилася. Висока температура, біль рук і ніг та воші відбирали мені всяку надію на життя. По обідній зупі капо дістав урядову вістку, що д-р Оронський не має права оглядати хворих і віднині обов'язує його праця в фірмі „Ріхард“. Також ця ж сама праця обов'язує всіх хворих, що їм Оронський ставив діагнози.

Капо проголосив нам урочисто й урядово цей наказ і велів усім хворим завтра рано вставати до праці. Нишимитра звернувся до мене із заввагою, щоб я мимо всіх наказів не виходив до праці, бо не зможу працювати і мене вб'ють. Сам він також не піде; хай убиває Ройко тут, у келії. Я чув, що нездужаю працювати — а лежачи ожидати смерті — було також тяжко.

Каторжники поверталися вже з праці в окопах. Прийшов змучений Харків, чеський німець Нойбавер та дальші сусіди на паланді. Харків о-

повідав нинішні новини, що нічим не різнилися від щоденних минулих.

За кілька хвилин прийшов наказ, щоб кожний в'язень віддав усі свої речі до кацетного магазину. Не можна держати в себе ані білля, ані обуви, ані одежі — усе мусить бути зложено. Окрема комісія буде переглядати речі всіх в'язнів. У кого знайдуться дві сорочки, чи два рушники, чи яка інша подвійна річ — цей буде виданий безпосередній карі гестапа. Жорстокий наказ був усім добре зрозумілий. Деякі чехи мали запас білля, чи інших речей, які вимінювали за хліб у новоприбулих. Між ними зчинилася метушня, бо вони тільки чужим хлібом держалися при житті. Тепер прийде кінець. Треба буде все віддати. Можна буде задержати по дві пари скарпеток і по 4 хустинки до носа. Все інше мусить бути зложено до вечора в одну купу в келії.

Прислане мені білля я мусів віддати. Цей наказ наводив нам різні думки. Ми догадувались, що СС-манам і взагалі німецькому війську бракувало білля. Кожний з нас вбирався в краще білля та взував нові скарпетки і вдягав тих, що нічого не мали, а решту завошивленого білля віддавав гестапівцям. Для декого задача білля рівнялася голодовій смерті. Тому вони надягали на себе по дві, а то й по три пари — однак це нічого не помагало. Вечером, після апелю ходила комісія зложена з капів, вишукувала якенебудь білля й складала на купу серед келії. Цей надзви-

чайний склад білля простояв тут цілу добу. На другий день вечером забрали його капи на наказ СС-манів. Ми припускали, що тягар вошей і білля був однаковий.

Свіже білля, що ми перебралися в нього — протягом кількох годин було повне вошей. Вони примандрували сюди з верхньої одежі, або таки з укритих частей тіла, де мали головні свої квартири. По двох-трьох годинах зачинали вони свою дошкульну працю на живих ще наших організмах.

Пізно в ночі блимали ще каганці в моїй келії, а в'язні поралися з останками свого білля. Я був радий з того, що мої сусіди були зайняті іншими справами і не лягали спати та не займали надто широких місць — коштом мого місця. Метушня й непорозуміння, що часто кінчилася бійкою, були для мене буденністю, що вколисували до сну. Тепер сон не приходив до мене. Бездушне лежання, час-до-часу переплітане забуттям, нагадувало сон. Але це не був сон. Це було щось посереднього між сном і свідомістю. В такому стані міг я відчувати тільки увесь жах нашого положення, нестерпний в наслідок високої гарячки, однак не було свідомого спочинку й надії, що це все колись скінчиться. За хвилю приходили мої товариші. Щоб оминати великої тісноти — я лягав головою в противну сторону, до їх ніг. Так спати було мені хоч не вигідно — зате було більше повітря.

БУНКЕР

Між нами були люди різних народностей. Між іншими був загально знаний італієць Баноні. Широко побудовані кости лица й усього тіла свідчили, що це була колись кремезна й сильна людина. Нині він кістяк, як тисячі інших. По німецьки розмовляв він слабо. Походив з прекрасного міста Міляно. Там оставив він свою родину та немалий маєток зложений з великих винниць та огородів. На згадку про соняшну Італію і свої достатки — плакав Баноні гіркими сльозами та просив повідомити його родину, якщо він помре. По виході на волю — усім нам трьом українцям обіцював гостинний притулок у своїх маєтках у Міляно. Найрадше розмовляв з Баноні Харків, що був готовий таки з концтабору їхати до Міляно.

Одного дня при праці в кухні знайшли СС-мани на руці кухаря-в'язня золотий годинник. Ця небувала сензація в історії концтабору рознеслася по всіх келіях. Зачалися питомі гестапові допити й слідства. В'язень, що носив згаданий годинник, не був всилі видержати слідчих метод гестапа й відкрив усю правду, як то примандрував до нього золотий годинник. Цей годинник був італійського походження.

Баноні на вступі свого ув'язнення в часі обшуків гестапа, обвинув цей годинник на руці здоровою перев'язкою. Довго в концтаборі не зра-

джував він нікому своєї тайни. Аж голод змусив його зрадити таємницю своєму сусідові-чехові. Цей чех мав свого приятеля при кухонній праці й обіцяв Баноні при всякій нагоді сплачувати годинник кромками хліба.

Оцю версію, що виявилася зрештою правдивою — шептали потайки сливе всі в'язні келії ч. 43, в той час, як Баноні зник із своїм сусідом з моєї келії. Аж за три дні з'явився ледви живий, вихудлий і знемощений. В секреті він потвердив найближчим своїм сусідам згадану вістку. Його забрали СС-мани з келії. Капо випровадив його з келії майже потайки й передав сторожі. СС-мани перевели з ним слідство. Він признався до всього і дістав за це дуже лагідну кару, бо лише три дні бункру. Бункер — це була підземна темниця, вибетонована в землі, без ніякої обстановки. Там каторжники відбували свою кару без їжі й пиття та спали на голому бетоні без накриття. Там і наш Баноні просидів три доби без їжі, тільки на воді пів літри денно. Третього дня вечером випустили його СС-мани й заборонили щонебудь розповідати. Але сердечний Баноні таки розповів про жахливі свої страждання

Оба спільники купна Баноні були теж засуджені, але не на три доби. Кухар — як його звали — дістав 21 день темниці-бункру, а його приятель тільки три. Годинник був сконфіскований. Доля кухаря була невідома. Він не прийшов уже до келії й ми ніде вже більше його не бачили.

Сторожа по кількох днях зажадала видачі його речей. Яка доля стрінула цього кухаря в часі 21-денної темниці-бункру — можна було сподіватися.

За поясненнями Баноні — темниця-бункер — це зимний, вибетонований підземний льох. До нього мандрували ті, що не мали впорядкованих речей у кацетній канцелярії та задержали при собі речі привезені з попередньої тюрми. До них належали гроші, папір до писання, або острі знаряддя, як ніж, ножички і т. п.

Терезінських каторжників ніхто не карав за приписами якогось закону чи розпорядку. Всіх нас чекала однакова мука від побоїв, а потім така ж сама смерть.

Баноні був голодний і ослаблений. Ніхто з нас не міг допомогти йому хоч би кромкою хліба, бо всі ми були голодні. Він лежав горілиць на паланді та тільки студеною водою міг гасити спрагу внаслідок високої гарячки. Коло нього сидів втомлений працею Харків, бо „по скінченні війни” надіявся виїхати з ним до соняшної Італії, до теплого Міляна. Ті, що повернулися від праці були дуже змучені. Одні сиділи, або лежали на паландах, другі знову сиділи на лавках біля вікон. Не могли видержати на паландах тяжкого й задушливого сопуху. Ніхто не проходжувався по келії. Тяжка втома прибила всіх, кожний бажав спочинку.

Я пролежав хворий три дні. Не мав апетиту й нічого не їв. Нишимитра насилу змушував мене

пити каву, що стояла біля мене. Третього дня я міг уже в обідню пору їсти зупу, а у вечер хліб, ба навіть перейшовся кілька разів по келії. Наказ Ройка про обов'язкову працю хворих потягнув за собою багато жертв. Підкапо о. Пешке звернув на мене окрему увагу і як міг боронив мене перед капом. Четвертого дня я зголосив капові, що можу вже встати й піду до праці.

В ОБЛИЧЧІ СМЕРТИ

Гарячка ще не опускала мене. Я, хоч ледве держався на ногах, встав, щоб разом з іншими працювати. О. Пешке радив мені залишитися в келії, а як інші вийдуть на тяжчу працю — тоді й для мене знайдеться зайняття. Я залишився коло хворого Нишимитри. За якийсь час оберкапо заповів, щоб ті, що осталися, виходили до бульби. Разом із кільканадцятьма в'язнями я пішов на просторий в'язничний город, де була закопана бульба в довгих ямах. Ці ями треба було порозбивати й носити з них двоухими кошами бульбу до стодоли.

Ясний, погідний день, повний весняної принади не міг влити в мене сили. Я був такий ослаблений, що не міг ходити й зголосив свою недугу капові. Він дозволив мені сидячи накидувати руками бульбу до кошів. Хоч в'янули руки й ослабало усе тіло — я працював насилу. Час-до-часу контролювали нашу працю СС-мани, однак нікого не били. По довгих очікуваннях сповістив нам

капо перерву. За кілька хвилин я був у своїй келії, а за пів години була зупа. Вона мені не смакувала. Я їв, щоб вегетувати.

По обіді я знову сідав на березі ями проти ясного сонця та накладав руками здорову бульбу до кошиків. Вечером яму прикривано соломою, а капо уставляв в'язнів у чвірки й провадив до звіту. Звідтам ми розбігалися до своїх келій та тішилися тим щастям, що приносимо на цю ніч ще цілі кости й голову.

Мимо відпочинку я почувався зле. Руки й ноги відмовляли послуху, а в голову немов би хто бив молотом. Я був простуджений, хворий і не вилічився як слід. Лікаря Оронського перенесено до іншої келії і він мусів ходити до праці в окопи. Іншого лікаря наразі не було в моїй келії. Нишимитра лежав теж хворий, а Харків ледве живий вертався з праці. Він втомлений не говорив нічого, тільки проклинав цілий світ, людей та гестапо. При тому завидував нам обом з Нишимитрою щастя, що ми не йдемо в окопи. З його проклонів я догадувався, що там продовжуються побойі в часі праці. Мені щодень робилося слабше. Вигасали поволі всі бажання жити, а навіть страх перед СС-манами. Надходяча смерть не була страшною. Ослаблений я часто повторював Нишимитрі, що вмру. Він іритувався за це на мене й лаяв, бо тюрма нам не на смерть — як часто говорив — але на науку.

Під його впливом я дужався своїми думка-

ми із чорними маревами смерти. Мені пригадувалися милі дитячі літа. Малювалися десь глибоко з пам'яті майже свіжі ще картини з дитячих літ. Тоді я бавився на квітучих левадах.... Потім приходили мої хлоп'ячі літа, що їх перевів я весело на гімназійній лавці. Пригадувалася кожна шкільна година, кожний мій професор, усі виховні завваги моїх опікунів кляс, що при їх допомозі я вступав у новий світ. Відтворювалися в пам'яті усі безжурні картини з моїх університетських студій, з моєї праці для суспільности і... на останку нинішні сірі дні, що хіба завершать мое життя.

Мої думки линули далеко на Соловки, на Сибір... Мені ввижалися мільйони вмираючих мучеників з бадьорими чолами. Мені вчувалися їхні послідні слова: „Ми за Україну”. За Неї, за Україну встелився тисячелітний шлях мучеництва. Немов на фільмовім екрані я бачив очима душі Київ, сплюндрований москалями 1169 року і татарами 1240 року і довгі ряди українських бранців і неволю і галери...

Перед моїми очима пересувалися козацькі полки на канальні каторжні роботи за Петра I, де нині Ленінград і перші Соловки Кальнишевського і невдалі бої Мазепи і перший політичний скиталець Пилип Орлик і тисячі-тисячі української молоді в недавніх польських тюрмах і десятки тисяч героїв закатованих енкаведистами в підвалах тюрем Західньої України і в Вінниці, і сотки

тисяч мучеників у концентраційних таборах енкаведе і мільйони жертв мученицької смерти на далеких Соловках, Сибірі, Казахстанах, Колимі... Замучених за Україну. І нарешті славні лицарі, укриті в пралісах Карпат і багнах Полісся... За Україну.

Ця велика ідея забирає мільйони мучеників і з неї родяться нові і все нові жертви. Бо велика ідея потребує великих жертв, які стелять дорогу до світлої мети. Це наука самого Спасителя Христа, що сам терпів і вмирав, щоб опісля славно воскреснути.

Я бачив себе незначною частинкою в тисячелітній черзі українського мучеництва і чув у своїй душі могутній голос: „Як мене переслідували, то й вас переслідувати будуть” (Йо. 15 гл. стих 20). Я знав, що ніхто ще не вбив ніякої ідеї враз з її визнавцями. Ідеї ростуть на крові мучеників як це було в історії християнської Церкви.

Мені раз-ураз виступав на чоло зимний піт. Я бачив марево смерти і розумів, що іншого виходу з тюрми немає. Зміну міг принести тільки кінець війни. А він ще не близько. Ще прийдеться ждати два-три місяці. Так довгого часу я, хворий, зголоджений і при тяжкій фізичній праці під болючими і жорстокими побоями гестапівців не видержу. Я бори́кався з думками, шукаючи виходу — та його не знаходив. Довгі без кінця ночі минали мені на молитві. Я вірив у всі правди християнської віри так, як цього вчили мене

вільки, а потім в гімназії оо. катехити. Ніколи в житті не промовляли до мене ті правди Божі так глибоко, як тепер. Я вдесьте й соте очищував свою совість та молив Господа, щоб прийняв мою душу там, де нема ані болю, ані смутку — а сяє радість і щастя і де тільки життя безконечне.

Хоч промені Божої радості глибоко впадали в мою душу — все ж таки тяжко було розстатися з усім, що було зв'язане з життям. Родився великий жаль за світом, такий великий жаль, що людина далека від смерти ніколи його не зрозуміє. Цей жаль за життям родиться тільки в душі того, кого зачинають опускати сили, а безвиглядні обставини заступають йому дорогу до життя. Неминуча смерть — востанне дає змогу переглянути образ свого життя. Тоді кожний, давно забутий учинок стає свіжим у пам'яті та пригадує момент і обставини, в яких зродився. Тайна покаяння, що про неї так старанно дбає Католицька Церква — стала для мене очевидною правдою. Людина тоді має можливість зважити свої вчинки й оцінити свою душу, а навіть — ще за життя — бачити дорогу своєї щасливої або нещасливої вічності. Зрозуміння пекельних мук не тяжко було усвідомити собі в тюрмі. Здавалося, що вони були подібні до наших тюремних. Вічне щастя можна було зрозуміти собі так, що воно полягає на радісній свободі, де нема і не розють ніякі побої ні погрози страшного гестапо.

Ніч простягалася в безконечність. Сонні розмови в'язнів, проклони, квиління, богохульства, взивання Божої помічі, спомини на Божу Матір, молитви й візнання мамів — дрижали в смердючому повітрі моєї келії й акордували їм болючі зойки і квиління вмираючих. Серед отих, повних змісту, ночей я поринав думкою далеко в Божі тайнства, то знову приходив до болючої теперішності: на задушливу паланду.

Мої сусіди спали. Через сон говорили якісь незрозумілі слова. Ми умовилися з сусідами, щоб роззуватися на ніч. Будуть безпечніші наші голови перед босими ногами. Дарма, що черевики вночі мішались. Рано не було часу шукати їх, та ще в п'ятні. Хто які взяв — такі й узував. Часто бачилося в'язнів в черевиках різних фасонів, або в черевиках із одної ноги. Тому приміювали ми тепер тут практику — не роззуватися. Мої нічліги — у противний бік головою — спочатку не задовольняли моїх сусідів. Вони сварилися зо мною, що я копаю їх. Але згодом побачили мою недугу й зрозуміли конечність, та часто й самі роззувалися. Я клав свої черевики під голову: вони всетаки були м'ягші від дошки.

Болюча дійсність не вгавала. У повітря дрижали смертні зойки агонії й майже виття. Та я вже привик до тієї музики. Вона ставала для мене байдужою. Фізична недуга і психічна резигнація були куди страшніші. Я жив іще на світі,

але вже не для нього. Родився жаль за світом — хотілося жити. Хотілося бачити ще кінець кривавої епопеї, бачити волю куплену мільйонами жахливих терпінь і смерти.

ВЕСНА

Останками сил я знову пішов до бульби. Сьогодні не мав я вчорашнього щастя сидіти при праці. Разом із ледве тлінним чехом я носив бульбу до стодоли двоухим кошем. Сидячу працю виконували самі старці. Мене вважав гестапівець за надто здорового молодця до такого “ледарства”. Крок за кроком, кіш за кошем, напружуючи всі наші сили — ми виконували нашу панщину. Віддаль стодоли до ями була не більша як 150 метрів, але й ця дорога томила нас обох. Як не бачив гестапівець — тоді ми несли неповний кошик, але горе нам, коли це побачив наш кат. Треба було також бистро розглядатися, де він саме є. У його неприявності можна було відпочивати серед дороги до стодоли, або таки в стодолі десь у кутку. І ми обидва радо користали з тих недозволених можливостей.

Поза мурами стодоли, надворі, була весна. Кінчилися березневі дні, повні принади, соняшні й теплі. Мимохіть будилися засохлі вже десь на дні душі прояви радості. Радісна обнова природи переливалася в обнову душі. Ми несли помалу порожний, двоухий кіш на бульбу,

щоб сонце довше пестило наші обличчя. А потім, із повним кошем — воно кидало перед нас чорні тіні гидких кістяків. На наших плечах чули ми гарячий дотик його життєдайного тепла, що витягало своєю животворною силою з мене ввесь біль і страждання.

Вгорі над нашими головами у безконечних просторах синіло блакитне небо. Недалеко, кількадесят кроків від нас видно насип, а по ньому ходить гестапівець: стежить, щоб ми не втекли. На поспіх у нашій праці — не звертає уваги. Йому однаково, чи ми втомлені, чи ні. Вже сонце високо, вже недалеко обідня пора. Під ясним соняшним промінням родиться в нас апетит. Вертаючись із порожнім кошем, ідемо якнайдовшою дорогою. Щойно прозябає трава. Вона вливає в нас надію на життя! Ми їй залюбки приглядаємося. Мені пригадався рідний край. Колись, дитиною, босоніж я бігав по свіжих левадах та збирав зелені листочки квасу. Тут його нема. Наш зір даремне тиняється по зелених острівцях молодої трави. Якась мабуть тут і земля проклята поза отими валами, що не родить такої щедрої в Україні рослини. Тут непривітно, чужо, навіть гидко. Мури Терезину чужі українській душі. Їх збудувала австрійська цисарева Марія Тереса проти Фридриха пруського ще в XVIII ст. Майже двісті літ мучаться в них різні злочинці. Тепер під правлінням Гітлера — карають

Крок за кроком, кіш за кошем, напружуючи всі наші
сиди --- ми виконували нашу панщину. (Стор. 120.).

тут не злочинців, а вартісних громадян майже всіх країн Європи, Азії й Америки, тільки за те, що не думають гітлерівськими думками.

Утомлений наш зір не знайшов кваску.

Ми знеможені й ослаблені повертали чвірками до своїх келій. Під впливом соняшної весняної днини я постановив жити. Проти всякої депресії, всіма засобами рятувати життя. Проти всіх зловіщих знаків сподіватися щасливого кінця й радіти у хвилинах найчорніших переживань. Забуваючи про все — я насилу з'їв нішню зупу. По зупі поліз своїм звичаєм на паланду, та не тому, щоб дождити смерти, а щоб піддержати й заощадити свої сили на будучу працю. Коли скінчився обідній час і оберкапо заповів знову працю — я без вагання й зволікання виходив перший. Від нині всяку працю я виконував бадьоро, немов би я не був у тюрмі. Я бачив і розумів, що лише духовий підйом може врятувати мені життя. Тільки віра в Божу поміч додавала мені сил до праці. Я вже не лягав на паланду, як хворий. По повороті від праці я насилу проходжувався поміж хворих і мовився непомітно. Цю мою вперту молитву завважив о. Пешке, як це розповідав мені Нишимитра, і при всякій нагоді помагав мені. Про свою тяжку недугу я забув, хоч вона ніколи,

навіть довго по виході на волю не забувала мене. Я говорив усім моїм знайомим і сам у себе вмовляв, що я вже здоровий.

Баноні, також дещо поздоровішав від часу свого бункру. Дарма, що разом із ними переносив голод і холод, що терпів мало що не щоденні побої й зневаги, що днями виснажувала його тяжка фізична праця, а вночі гризли воші! Його італійська співуча душа тонула в звуках мелодії, яку ледве звучно мугичив собі під носом вечорами по повороті з тяжкої праці. До моїх вух ледве долітали звуки пісні “Санта Лючія”.

Вслухуючися в неї майже щоденно, я усвідомлював собі, що цю пісню я вже десь чув; цей наболілий і глибокий звук відтворювався десь у глибині моєї пам’яті і чомусь пригадував мені моє дитинство. Ці чарівні звуки дивно ласкали мою душу і я, вслухуючися в них з насолодою, забував про страшну дійсність. Часто моя увага в часі тяжкої праці була зайнята цим дивним звуком італійської пісні, що немов крізь сон відтворювалася десь у сутінках моєї свідомости. Я ніколи не мав щастя бути в Італії та чути пісні з уст і грудей цього Баноні, якого голос більше мене чарував, як сама пісня.

Одного дня по повороті зі щоденної праці я мав нагоду спитатися Баноні про його минуле. Він здивовано глянув на мене своїми сірими

очима і немов догадуючися якого знайомства зі мною зачав: “Я, дорогий приятелю, багато пережив у моєму життю, але такого нещастя, як оце наше спільне — я ще не переживав. В часі першої світової війни я чудом спасся від смерти”... Тут він хвилинку застановився, а по його смаглявім обличчі в один мент перейшли рої тяжких думок. Я відчув його болючий, хоч невідомий мені, спомин і з запертим віддихом вслухувався в його повільне оповідання. “Я”, продовжував він, “будучи австрійським вояком, дістався в московську неволю і був засуджений полемим московським судом на кару смерти за шпіонажу. Тоді я дуже молився до Матери Божої і Вона мене спасла”. Тут Баноні знову застановився, а по хвилині продовжував: “Мені допомогли втекти від смерти і я перебув кінець першої світової війни в наймах одного галицького селянина, протягом одного року...”

Тут відкрилася мені ціла таємниця дивної мелодії італійської пісні. Я відразу пригадав собі, що будучи сім-вісім-літньою дитиною, чув цю саму пісню від італійського молодого вояка, якого мій батько прийняв на працю в сільському господарстві. Я і мої брати та сестри обізналися з ним та бавилися, як із рідним, а часто робили йому пакості. Його оповідання годилося з місцем та виглядом господарства моїх батьків і я признався, що наша знайомість сягає тих часів.

Баноні був зворушений до сліз і від цієї хвилини зачалася поміж нами сердечна дружба. Він співав цю пісню бадьоріше і таким чином вводив мене в світ радісних дитячих літ. Моє знайомство з Баноні багато причинилося до злагіднення тяжких буднів. Видно, що з волі Божого Провидіння Баноні своєю піснею пригадав мені радісні дні мого незабутнього дитинства.

Увечорі, по скінченні праці я почував себе краще. Сонце влило надію на життя. Навіть хліб, що попередніх днів я ділив із Харковом — сьогодні з'їв я весь. На вечірній апель я вибіг перший.

Нині апель чомусь відбувався аж двічі. Крім того і в келію входили СС-мани й поголовно перечеислювали. Вони були люті, мов скажені собаки. Це занепокоєння між гестапівцями і нас занепокоїло. Зачалися різні міркування. Щось сталося — тільки ніхто з нас не вмів відгадати що. Багато доміркувалися, що вже близько чужій армії й приходить кінець війни. Але цей подвійний апель не був причиною стратегічних невдач.

Пізно ввечері перед сном довідався капо від вахи, що хтось утік із конц-табору. Цю вістку одержав капо в тайні і зрадив її в тайні найближчим своїм приятелям. Друзі капа поширили цю вістку поміж своїх приятелів. Протягом

кількох хвилин знала про те вся келія. Хоч кожний держав цю вістку в тайні, проте думка про близький кінець війни, про прихід англійської або американської армії не покидала нас. Навіть не всі вірили в згадану втечу. Нас переконувала думка, що це фікційна втеча, щоб тільки закрити тривогу СС-манів. Дехто із большевицьких симпатиків із запалом доказував, що найскорше большевики можуть нас звільнити, бо вони найближче нас і вони таки думають про бідних кацетників.

Цілу ніч чули ми на подвір'ю рухи, а оподалік стріли з СС-манських автоматів. Час-до часу таракотів скоростріл. Хоч ми не знали правдивої причини того -- то все таки таїлася десь глибоко у наших душах радість. Усяка невдача нашого ворога була для нас радістю. Тому то і ніч наша була неспокійна. Всякий рух на подвір'ю розгарячковував ледве тлінні мізки й напинав і так уже нап'яті нерви. Думки про близький фронт швидше засвоювались у нас, а ніж утеча. Метушня на подвір'ю, часті притишені оклики й стріли потверджували сподівану вістку. Більшість каторжників у моїй келії не спали, а притишеним шепотом передавали одні одним свої міркування.

Я почував себе краще серед піднесеного настрою. Здавалося, що воля ось-ось, тількищо за дверима.

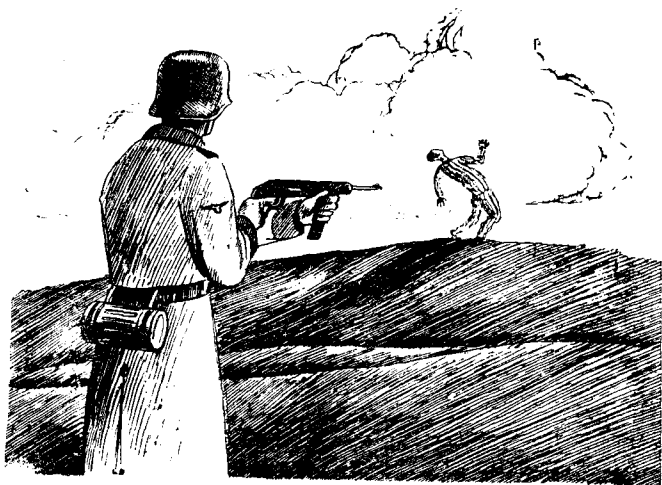
Мое дримаґня на вогких черевиках нагадувало сѣн. Із такого забуття збудив мене протяжний свист. Спочинок скінчився. Наставав час праці в окопах. Виїмками від неї можуть бути тільки напів мертві. По виданні наказу я самочинно тиснувся до дверей, щоб бути разом із здоровими. І знову, почалися добре знані перегляди й побої катів, вичікування й сортування. На дворі було ще темно і рівність рядів та постави “струнко” можна було добачити тільки при допомозі рефлектора.

По вчорашній соняшній днині насунулася зоряна морозна ніч. Хоч снігу вже не було на землі — то останні калюжі, свідки недавньої ще зими, були покриті крижаною шкаралющею. Холод огортав наші сухі кості й вони тремтіли в часі півторагодинного вичікування. Час-до-часу вибрані жертви падали під побоями і найближчі їх сусіди забирали їх із рядів.

Як поблагословилося на день — около десятитисячний похід рушив до праці. Тепер майже всі несли на плечах лопати або джагани і тільки малий відсоток нещасливців ішов із великими руками. По обох боках асиста СС-манів. Усе йшло мовчки.

На окопах ми станули. СС-мани викликали райхсдойчерів¹⁾, щоб ті виступили. Около 3%

1) Німецьких громадян.

Заким же каторжник устиг виконати наказ — іззаду палав постріл у голову, або між лопатки, а з ним падала й жертва. (Стор. 131.).

в'язнів виступило з рядів. Капи від них повідби-
рали лопати — а СС-мани дали їм буки. Вони
мали нагляд над працею. Похід розтягнувся да-
леко вздовж окопу. На даний знак почалася га-
рячкова праця. Ніхто вже не бігав із пригорща-
ми землі, як бувало. Усі копали лопатами. Одні
викопували окопи, другі відбирали лопатами від
них землю, а треті розкидували викопану землю
ще далі по облозі. За час моєї неприязности
окіп став уже глибоким; уже не видно було з
нього людини пересічного росту. Ширина окопів
уже досягала приписаної СС-манами форми око-
ло 4 метрів. В окопах була вода, а в ній одні по-
кісточки, другі глибше стояли і добували землю
із дна. При тім вони обхляпувалися жовто-кала-
мутною тванюкою, викидаючи добуту землю на
беріг; звідси забирали її другі в'язні і також
напруженими силами відкидали на кілька кроків,
а там уже третій ряд розправляв її й ізрівнював.
По обох берегах ходили райхсдойчери, що за-
ступали катів, та все приганяли нас до пильнішої
праці. Дехто з них виконував цю службу ревні-
ше, допомагаючи собі палицею, хоч не бракува-
ло і таких, що наглядали лише тоді, як зближав-
ся гестапівець. А гестапівці зовсім занехали своє
пекельне діло побоїв. Вони відійшли оподалик і
грілися гуртками до сонця або грали в карти.
Тільки їх залага була загрозою для нашого жит-
тя. У недалекій віддалі ходили СС-мани з авто-

матами й контролювали службу райхсдойчерів. Хоч райхсдойчери різно сповняли свої припорушення, то вони не терпіли на тому. СС-мени радше приглядалися праці в'язнів, аніж їх службі. Якщо хто їм не подобався, гестапівець велів вилазити з окопів і бігти. Заки ще каторжник устиг виконати наказ — іззаду падав постріл у голову, або між лопатки, а з ним падала й жертва.

Така нагла й несподівана смерть видобувала останні сили каторжників. Кожний працював, як тільки міг. Та проте постріли не вгавали над окопами. Не було дня, щоб не розлягалися то постріли, то жахливі вістки про кінець неодного життя. Багато в'язнів мліло з ослаблення, багатьох виносили товариші з окопів іще живих, щоб на березі без пострілу докінчувати своє життя. Райсдойчери були різні. Були між ними люди, що по-людськи розуміли працю. Коли наближався гестапівець, тоді вони півголосом нагадували працівникам, що зближається небезпека, а потім офіційним "лютим" криком сповнювали свій уряд. По небезпеці повідомляли працюючих навіть чеською мовою, що можуть відпочити, бо кат не бачить, а голосно проголошували урядовою мовою, щоб усі працювали.

Та не бракувало й таких райхсдойчерів, що гірше гестапівців гонили до праці й помагали СС-манам ліквідувати контингент жертв, що й

так дедалі малів. Було багато й таких, що поза рямками СС-манських операцій викликували на беріг окопів своїх товаришів недолі та засуджували на відповідне число буків на спину. Два найближчі сусіди мали держати свого товариша, а ревіний райхсдойчер сам виконував болючу операцію.

Ніхто з нас не відважився був піднести голову, побачити небезпеку, що надходила, чи минала. Всіх огортала тривога навислої смерті. Кожний міг бути без найменшої причини викликаний СС-маном на беріг окопу й забитий, мов собака. Оця наочна смерть лягала на нас болючим нещастям і багато з нас приготовлялося на дорогу вічності. Не знав із нас ніхто ні дня, ні години. Смерть багатьох залежала просто від СС-мацької примхи.

Багато не видержало того дня при праці. Падали без притомності й дуже часто вже біляш не вставали. А весна надходила й нагадувала нам, що десь там — за валами й насипами концтабору — є воля. Що там живуть люди і може ця весна буде весною нового їх життя.

Як сонце було вже над заходом, тоді відходили СС-мани з берегів окопу, а капам-райхсдойчерам доручали видати наказ закінчити працю. Тоді ми чистили або мили в жовтих калюжах лопати й джагани, уставлялися в лави по 10 і рушали в похід. Поперед несено жертви нині-

шнього дня. Як похід зближався до міста Терезіна, тоді на команду СС-манів розливалася з хрипливих грудей, народня чеська пісня.

УТЕЧА

Уже видно печеру, що нею входить на подвір'я нашої в'язниці. Уже видно лиховісний напис: "Арбайт махт фрай" Ось уже і в'язниця... Вечірній ритуал і бігом розхід до келій. Ми голодні, як вовки. Кожний робить собі ліктями дорогу до свого підкапа по кромку хліба. Знайомі випитують про новини. Кожний надіється довідатися про щось краще. Мертва думка, що захопонула на обличчях хворих, що тут zostалися, не потішала нас. У їх очах панувала смерть.

Ми жадібно доїдали кромочки хліба. Нагло в келії гамір затих. Видно, щось сталося. Біля дверей стояв СС-ман із оберкапом Оршагом. Як утишилося, гестапівець проголосив, що минулої ночі намалися втекти два в'язні. Їх утечі перешкодила сторожа й вони будуть завтра розстріляні в прив'язі представників келії. Крім них будуть розстріляні ще чотири в'язні за кожного, що намагався втекти. Ця кара для непричетних на те, щоб на будуче ніхто не пробував утікати з табору і щоб ніхто не солідаризувався з утікаючими. Цю заяву виголосив СС-ман по-німецьки, а за ним повторив оберкапо по-чеськи. Обидва вони відійшли, а в келії панувала далі мовчанка...

Аж згодом келія наче проснулася. Всім було ясно і пояснення ніхто не питав. Кожний думав про те, що завтра може впасти на нього жереб смерти. Тяжка задума запечатала наші уста. За якийсь час почулися напівголосні шепоти. Хтось був утаємничений і знав учорашню втечу. Утікачами були два чехи. Вони працювали вчора при бульбі. Удень оглянули докладно терен концтабору. Як кінчилася праця, тоді вони сховалися до стодоли і там просиділи аж до смерку. Як було вже темно вони, виминаючи обережно сторожу, спустилися придбаними линвами в глибокий, мурований рів, що ним був окружений концтабор. Там шукали способів, як би то вилізти з рову.

Тимчасом у концтаборі відбувався ритуал вечірнього апелю. Двох в'язнів бракувало. Дижурні гестапівці повідомили про те сторожу, а самі повторили вечірній апель. Сторожу скріплено й вислано довкруги концтабору стежу. Зачалися нічні розшуки при допомозі рефлекторів, автоматичних пістолів та скорострілів. Де тільки захиталася суха билина під подувом нічного леготу — там усю околицю її обсипувано кулями. Обстрілювано навмання цілий широкий рів довкруги. Аж рано, при денному світлі знайдено тяжко пораненого в обі ноги одного втікача. Його товариша не було. Він мав більше сил і втік. Ранений лежав у рові, в калюжі власної

крови, над протікаючим потоком. Його забрали жиди на СС-манський наказ і принесли на одне з тюремних подвір. Тут він пролежав понад одну добу. Над ним власне і над вісьмома вибраними жеребом мала завтра відбутися екзекуція. Ми з цікавістю розпитувалися про подробиці втечі. Одні сердилися на втікачів, що стягнули на нас нові страхіття смерти, інші знову ж співчували нещасній жертві, що мусіла згинути на порозі до волі.

Ніч минула мені в тривозі. Я хоч не чув себе здоровішим, проте вже звик до своєї недуги. Мене рятувала від марева смерти сильна віра. Вона приглушувала мою тяжку неміч, веліла забувати сучасність, жити кращою надією. І я вслухувався в гармонію плачів, проклонів і молитов, що відбувалася всю ніч, як щоденній привичній новині. Ця болюча музика вже не тривожила мене. Найбільш боявся я вошивої язви, що мене гризла днями й ночами. У ночі дер нігтями своє тіло до болю й вилапував у пільмі на тілі й одержі ту вошиву гидь. Але їх була така велика кількість, що треба було хіба спалити разом із ними всю завошивлену одіж і білля. Сон далі не приходив. Я що кільканадцять хвилин злазив із паланди до відчиненого вікна, щоб надихатися свіжим повітрям. Там було небезпечно довго стояти. Побачить гестапівець десь із-під вікна й заб'є, бо, мовляв, намагався втікати. Тому я проходжував-

ся щонаочі попід вікна, переступаючи сплячих — аж до втоми. А втома приходила хутко і я знову вилізав на третю паланду й лягав у ногах моїх товаришів.

Рано, як ледве засіріло надворі, з наших довгих рядів викликано сімох в'язнів на розстріл. Осьмою жертвою була жінка із жіночого відділу, мама того, що втік. Усіх призначених на жертву відпроваджено при скріплеңій сторожі на місце страти, а нас на поле праці.

На берегах глибоких уже окопів ішла дальше болюча вчорашня праця. Тільки по довжині наших тіней могли ми числити час; небезпечно було й поглянути вгору на сонце. Наш зір часто спинявся в напрямі лятрини, щоб у догідну пору, при якнайменшому числі потребуючих скористати з кількахвилинного в ній відпочинку.

Нинішня смертна езекуція ні трохи не відібрала охоти шукати щастя в утечі. По вдумливих скелетних обличчях каторжників можна було догадуватися, що вони заздрили щасливій утечі свого товариша. На щастя, рідко хто мав маму в концтаборі, що була б покарана смертю за вдалу втечу сина. Ризико втечі було мабуть найкращим виходом з нашого положення. Я непомітно розглянувся довкруги. Скрізь — принадні й голі простори, покриті свіжим і чистим яснозеленим килимом. Ген, далеко в безконеч-

ності зливається сіріюче небо з землею, а в віддалі яких 80-100 м. від нас стоять густо СС-манські скоростріли. Біля них повна скорострільна обслуга. Решта СС-манів сидить або лежить у такій самій віддалі. Безпосередньо біля них автомати в стіжки.

У повороті з лятрини я побачив СС-мана з автоматом, що стояв наді мною й пильно приглядався моїй праці. У жилах моїх захолола кров, затрусилися руки й ноги. В голові закружляло, в грудях забракло повітря. Мене облив зимний піт; я працював останками сил. Сував тупою лопатою по твердій землі, що ніяк не могла набратися на лопату. Я розумів СС-манську обсервацію й увесь замінився в слух, коли почую виклик своєї особи, як чергової нинішньої жертви... А СС-ман уже отвирав уста, щоб викликати мене, безіменного працівника, низького росту, в темному одязі.

У тій саме секунді розлягся розпучливий крик. Це нелюдське ридання-скавуління відвернуло від мене СС-манську увагу. Йому застряг у горлі звук і він не докінчивши слова пішов у напрямі цього скавуління. Кільканадцять метрів від мене робив свою гидку оперецію райхсдойчер-капо своєю палицею на вмираючому робітникові. Самочинно поглянув я в той бік. На сирій землі окопу лежав вихуділий, жовтий кі-

стяк, а СС-манський посіпака, прав його щосили налицею. Нещасна жертва звернула на себе увагу усіх своїх сусідів нелюдським скавулінням. Ця плюгава кара врятувала моє життя. Користуючи з неприязности СС-мана, я зараз змінив місце своєї праці. Непомітно ввійшов у район іншого райхсдойчера й СС-мана. Там став розправляти викинену землю з окопу так, що губився поміж десятками працівників. Може і тут був би знайшов мене мій "опікун", та незабаром дві автомашини привезли хліб, маргарину й каву.

Немов якась небесна прохолода сплинула на мене — так полегшало мені. Каторжники, зоставляючи своє знаряддя праці, ішли за наказами капів на лівий беріг окопу, там групувалися по 70 і одержували "обід". Користуючись замішанням, я перебіг кілька таких груп і прилучився до шостої з ряду. Тут ділила мене від попереднього місця праці значна віддаль; тут були інші капи й гестапівці. Може не знайдуть мене. Обід. Кромка хліба й деко маргарини я з'їв з апетитом і запив чорною кавою. Навіть лишилося ще біля 10 хвилин на відпочинок на сліпучому сонці. Щоб змінити ще свій вигляд — зняв з себе маринарку й окуляри, а голову обв'язав хустинкою. Так почував себе свободнішим.

По повороті до конц-табору застали ми дуже пригвоблених капа, підкапів та всіх інших

представників келії. Вони були свідками ексекуції за втечу. Розстріл невинних перед ними зробив на них незатерте враження. Вони не розповідали нам у подробицях, як хто поведився в часі розстрілу, але з їх мервцевських облич можна було читати глибокозначні переживання.

При успокоєній келії здав нам капо звіт із нинішнього розстрілу і просив в імені всіх, хто є в келії, щоб ніхто більше не пробував утікати з кацету. Кожна втеча мимо певної невдачі, потягне на кару смерти чотири особи за кожного втікача без огляду на те, в якому відношенні буде втікач до страчених осіб. Їх виберуть жеребом. По цьому урядовому звідомленні заповів капо однохвилинну мовчанку, щоб нею вшанувати світлу пам'ять нинішніх жертв. По відбуттю мовчанки залили келію буденні справи, а найважлишою з них було роздобути хліб.

Поза цею буденністю відчувалось щось і святкове в келії. В'язні збиралися в гуртки й пильно про щось розпитували. Нарешті й до нас, на третю паланду приніс Харків докладний опис нинішньої ексекуції. По перечитанню вироків жертвам нинішньої смерті, мама щасливого втікача спитала СС-мана, чи син утік. По одержанню твердчої відповіді зраділа й заявила катам, що чується щасливою, що своїм життям купила волю своєму синові. Вона ніби в якомусь трансі радості предсказувала страшний упадок

пануючого режиму, але таракхотіння автоматів заглушило та урвало її віщування. Це була чешка з недалекої околиці Праги.

КАЧАНИ

Я знову лежав на паланді з високою гарячкою. Чув біль рук, ніг і голови, а крім того ослаблення всього тіла. Нишимитра, що майже чудом іще жив на світі — вговорював мене, що це тільки моя іпохондрія, що я здоров і добре виглядаю. Ці слова потверджував теж і Харків і я сам бажав бути здоровим. До окопів ніяк не мав охоти йти: боявся отого звироднілого СС-мана, що вчора ціле пополудне нипав по каторжниках, шукаючи мабуть наміченої жертви — мене. Мене переслідувала думка, що він таки попаде на мене й докінчить розпочатий наказ — до розстрілу. Тому радили мені і Нишимитра і Харків лишатися в келії й голоситися до домашньої праці.

Страх перед смертю й недуга веліли мені лишитися в келії. Мимо кількакратного візвання капи — я не підносився, тільки своєму підкапові о. Пешке зголосив недугу. Пешке оправдував мене, та це нічого не допомгло: капові бракувало працівників в окопах і він грозив нам Ройком. Погроза така була жахлива й підняла кількох хворих із паланди. Для мене очевидна смерть на окопах була грізнішою, як правдопо-

дібна в келії. Дотримуючись твердої своєї постанови — я перележав аж до часу виходу працівників на окопи. Опісля випив каву й зголосився в капа до праці на подвір'ю. Одначе капо не прийняв мого зголошення: назвав мене маркирантом і далі грозив Ройком. Я розумів погрози капи і старався сам вийти з келії до якоїнебудь прці. Отже прилучився до тих, що були призначені носити бульбу до стодоли. Праця вже мені відома, нічим не цікава. Утомлений ношенням бульби, я бажав сидячи набирати в кошик, на що капо праці не згодився. Над ямою сиділо кілька сідоглавих кістяків і ледве помітними рухами набирали по одній бульбі до кошиків. Також і наша праця не мала ніяких проявів життя. Повертаючися з порожніми кошами, мали ми очі звернені на зелену траву. Ми без успіхів шукали всотеро таких листочків, що звалися кваском. Але їх не було. Голод послабляв іще більш наші сили.

Надходила обідня пора. Ми набирали в коші дрібної бульби для свиней і несли її до хлівів. Решта майже вмираючих старців ішла повагом позаду. Перед хлівами затримався похід. Хліви замкнені. Ключі від них у ключника від свиней — у “свинаря”. Хтось пішов по нього. За хвилину він пускав по двох із одним кошем бульби до хлівного магазину. Звідти виходили в'язні з повними кишнями. У нас запалали очі яко-

юсь дивною жадобою, що там є якась пожива, що її можна буде їсти.

Нарешті й на нас двох прийшла черга. Ми внесли до хліва бульбу й по всіх кутках шукали очима якоїнебудь поживи. У хліві було темно й тільки трохи можна було добачити купи якоїсь гнилі для свиней. В одному кутку ми нащупали гнилу купу качанів із капусти. В поспіху напхали ми ними кишені в надії, що зараз у неприяві ключника поживимось.

Коли всі вже каторжники спорожнили свої коші і ключник, що ми його називали свинарем, відпровадив нас до келії, тоді витягали ми свої “ласощі” з кишень та смачно заїдали. Хоч ці качани були зов’ялі й брудні, а то й уже загнилі, — ніхто на таке не дивився. Ми всі їли їх із великими гордощами, як здобуток осягнений у небезпеці. Живі скелети, що лежали — хворі гляділи на нас із великою заздрістю; одні просили в нас качана, хоч раз укусити, інші пропонували заміну одного качана за кілька грамів із одержаної кромки хліба. Ще інші витягали з кишень сиру бульбу та міняли її знову за хліб або за качани.

Цю бульбу можна було зварити або спекти в кухні при допомозі своїх знайомих, що там працювали. Я насилу з’їв один качан. Він був без жодного смаку. В устах пекло й щипало. У жолудку так само. Почала боліти голова. Хворі,

що з'їли заміняні загнилі вже і брудні качани — тільки принаглили собі тим смерть. Здорові захворіли на шлунок, стратили апетит і другого дня майже всі лежали на паландах хворі.

Я приписував качанові велике своє ослаблення. Але лежати не було можливости. Я старався щодня виходити до якоїсь праці, щоб у келії не впасти жертвою побоїв Ройка. Домашня праця давала свіже повітря й весняне сонце, хоч і виставляла часто на небезпеку СС-манських побоїв, або й смерті. А келія? Це осоружна пещера, повна бруду, стогону вмираючих та страху перед контролею Ройка. До праці не стає сил, але весняне сонце на безмежних висотах осолоджує буденні муки та вливає нам сил і надії.

РАЙХСБАН-КОММАНДО¹⁾

На другий день я прилучився до групи працівників на залізничних рейках.

Була половина квітня 1945 року. Сонце витягало з землі трави, розвивало цвіття й ogrівало повітря. Я працював на залізничних торах в Авсіґ на Судетах. У нашій “Райхсбан-командо” працювало понад 200 в'язнів. Далеко, за залізничним двірцем, ми направляли залізничні рейки. Сотки знеможених кощавих рук підносили важкі залізні джагани й недбало опускали їх на зашка-

1) Праця на залізничних рейках.

рублій шутряний ґрунт поміж напів спорохнявілі, напів задубілі швелі. Поміж працюючими ходили випасені посіпаки з палицями в руках та своїм випробуваним способом загрівали до праці. Десятки нещасливців носили на плечах важкі дубові швелі і складали їх побіч рейок. Праця йшла безупинно. Самочинно й недбало стукали джагани, занурюючи свої залізні носи в шутер, а їх силувалися з найбільшим зусиллям підносити зчорнілі й вихуділі скелети. Від них падали такі ж самі чорні тіні на сірий шутер. Чорні люські тіні й сіре, потовчене каміння і напівзігнилі, напівзадубілі швелі і заржавілі шини — творили одну гармонію. Добре годовані посіпаки псували ще й той пекольний добіг миршавого існування.

А проте, все ж таки тут праця була куди легша, ніж в окопах. Тут нема розставлених кулеметів, нема екзакуцій смерти. Одначе — тут харчі гірші. Задалеко їх там возити. Ранком, перед восьмою годиною наш відділ виходив на залізничий двірць у Терезіні, де вже чекав нас окремий потяг. До десяти вагонів наповнених джаганами, що при них тліло погасаюче життя, запряжено паршивеньку прастару льокомотиву й ішов рух у північному напрямі. Стара машина мчить, стогне свище й сопе щось біля півтора години, заки привезе нас до призначеного місця Авссіг. Там, далеко від двірця стає на якомусь

занедбаному сутичі з усякими відпадками та сміттям. З вагонів висуваються в'язні, немов тіні Гаду. Ідуть вони, притиснені важкими джаганамі, йдуть через одні залізничні тори, другі, треті... в окруженні СС-манів. Аж десь, на кільканадцятьох торах спиняється похід. Зводяться важкі джагани й занурюються в зашкарублу землю. Пиняво йде праця, дзвенить глухим звуком залізо, іскриться давно товчений камінь, крушаться напівзогнілі швелі.

Умлівають знемоцілі руки — ломиться твердо гартоване життя. Години стають довгими-довгими, нескінченими. Сонце, здається, — не підіймається вгору. Каторжники навіть не підносять очей на нього, тільки час-до-часу поглядають на свої довгі, вузькі тіні. А як нескінчений той час виснажить уже всі сили, тоді десь у місті на костельній вежі дзвонять дзвони на "Янгол Господень". Кацетники благословлять цей час, а сторожа СС-манів заповідає відпочинок.

Опадають змучені працею й зрезигновані долею руки працюючих. Опадають джагани, а біля них лягають на землю худі зчорнілі постаті. За хвилину приносить кілька в'язнів' казан із "чаєм", із зілля маруни. Дехто бере гіркий варзілля, щоб звогчити спрагнені уста. Інші лежать, або сидять бездушно на полі праці. Гріються до сонця. Дехто розіп'яв верхню й спідню одежу та вилапує воші. Їх найбільше плодиться в укритих

частинах одежі. Ніхто тут нікого не соромиться, хоч он — перехожі і молоді жінки. Всі стараються зберегти природній закон — рятувати життя. Дехто обмиває в теплому зільному варі свої брудні руки й давно вже невмиване обличчя. Багато таких, що зняли із себе завошивлені сорочки та гріють до сонця свої вистаючі ребра, обтягнені брунатною шкірою.

В нікого нема яснішої думки. Обличчя всіх покриті хмарами дійсности, очі замрячені білявою більмовиною. Час-до-часу блискають в очах страшні вогні незбагнутого жару.

Колись у них усе було на думці життя. Радісне, многонадійне, повне боротьби зі злом. У такому стані воно зав'яло й засохло. Тепер шкіра й кості, ні крови, ні м'язів.

Короткий час відпочинку хутко минає. Ніхто з нас не розмовляє. Шкода кожної крихти енергії. Дехто нипає поміж приятелів, шукаючи горнятка. Втома й гарячка спалила уста й нема їх чим зросити. Посудину тільки дехто взяв зі собою. Рідко хто держав у руці здушену кромочку хліба й ніби крадькома чимшвидше пожирає її. Тоді блискають наші очі фосфоричним світлом, як у хижаків. Назбиралось звідкись сили і ми чомусь ставали приятелями того щасливця з хлібом, стаючи довкола нього та примилюючись йому. Але малесенька кромочка хліба пропадала в безодні голоду, а з нею погасав в очах

вогонь нашої хижости і приязні. Байдужність і охлялість звалювала нас із ніг і ми ще на хвилинку, ще на пів сідали, або лягали на брудний шутер, сприймаючи ніжні пестоці сонця.

Півгодинний відпочинок кінчався. СС-мани кричали: “Arbeit”²⁾, а ми ліниво підводилися із землі та з великим трудом брали джагани. Довга залізнична штрека вкривалася ледве живими сновидами. Однаковим знаряддям — джаганам ми випорпували давнє ложище штреки. Випорпували з-під неї старий шутер, змішаний із землею, витягали старі швелі. На їх місце вкладали нові та засипували потовченим камінням. Деякі в’язні не витримували втоми й падали під важкими джаганам, а їх сусіди волочили їх по землі в одне середовище під нагляд СС-мана.

Оподалік сторожі ми пильно шукали нагоди спитати прохожих потайки що чувати нового на світі. Але рідко хто відповідав нам. Прохожі часто стискали плечима на наш запит, не відповідаючи ні слова. Ми знали, що тут, на Судетах є мішане населення — німецьке і чеське — і тяжко було вдати запит: по німецьки чи по чеськи. Тому то ми так часто стрічалися з невдачними відповідями.

Тяжкі віддихи, мов сопіння льокомотиви, і гуркіт заліза при товченню каміння прошивали

²⁾ Праця.

повітря. Десь далеко, з міста доносився людський гамір і веселі дівочі сміхи. Мабуть приїхав потяг. Наш зір пнявся в далечінь — але крім переїзджуючих автомашин і прохожих осіб, нічого не побачив.

Нам бажалося так почути щось нове про стан війни: як далеко аліанти та як ідуть воєнні змагання, як скінчиться наша каторга і хто нас визволить. Тому ми потайки підносили всякий клопоть брудного часопису й жагуче шукали вістки про стан воєнних змагань. Але клапті газет були надто старі, а в додатку — в них якраз не було воєнних звідомлень.

Нарешті по довгих і напружених чеканнях кінчився день нашої праці. Гестапівець заповідав: "Генуг!"), а ми чистили свої і без чищення чисті джагани та спішили до вагонів. Подорозі кожний збирав вітром занесені сюди шматки пірваної газети в надії, що дочитається кращої долі.

Марева смерти зводили часто боротьбу з блідими проблесками надії на рятунок життя. А жити хотілося дуже; хотілося почути добру вістку про прихід аліантських військ, про звільнення нас від неминучої смерті, про закінчення війни. Але такої вістки не було й дужалися дві

3) Досить!

сили: життя і смерть. Весняні дні простягалися довжезними літами, наші харчі ставали обридливими, а товариство надто нудним. Келія була — гідким пеклом, а праця — божевільними тортурами. Ніщо не інтересувало нас поза вітками про події на світі. Здавалося, що ніхто ніде не існує, тільки ми в конц-таборі і там десь у небесах Господь Бог.

Ми приходили з праці втомлені до конц-табору, з'їдали з апетитом свої кромочки хліба і втомлені нетерпляче чекали отого дикого апелю, а потім під звуки зойків конаючих та під акомпаніамент грижі вошивої язви — дримали. У келії верховодив капо з підкапами, а при праці СС-мани з райхсдойчерами.

Майже щодня діставали капи різні зарядження з канцелярії відносно праці в'язнів. Кілька тижнів ходив я на працю "Райхсбан-командо" тому, що вона ще найкраще калькулювалася. Майже дві години їзди до Авссіг, дві з поворотом — заощаджували мені сил на повних чотири години. Праці при важкому джагані лишалося на шість годин. Вправді, не було на обід ані кромки хліба, ані дека маргарини — але разом не було очевидної, наглої та несподіваної смерті.

Були дні, що я не мав сил іти до праці. Лежати на паланді в очікуванні Ройкового "поздоровлення" — було надто очайдушним. Ранком уставав я з паланди й не виходив на працю

направи залізничних доріг, але ждав принагідного визову оберкапа, що брав хворих до принагідних робіт у середині конц-табору. Такими працями були: нова будова бараку з бетону, ношення цегол та дощок з одного подвір'я на друге, або порядкування келій для кримінальних проступників.

РІХАРД-КОМАНДО¹⁾

Ця праця була дуже важна для німців і каторжники працювали тут на дві зміни: і вдень і вночі. До праці на "Ріхард-Командо" треба було йти дві одини через чеське містечко Літомежіце. Щоб заощадити час для праці — приїздили колись сюди по в'язнів дві автомашини, а по праці знов їх сюди привозили. Тепер уже перевелися давні "добрі" часи. Автомашини не приїздили, ані не відвозили в'язнів. Треба було раненько вставати й пішки йти до праці, а, втомившись нею, таксамо вертатися на нічліг до конц-табору.

Увечері перед апелем проголосив капо поділ праці на завтрішній день. Мене приділив до праці на "Ріхард-Командо". Таке рішення не задовляло мене. Я вже давніше чув, що цей рід праці небезпечний для життя.

Такі невідрадні відомості розбуджували в мене неохоту й зненависть до праці в фірмі Рі-

1) Працівна фірма Ріхарда.

хард і я волів іти до всякої іншої, тільки не до цієї. Щоправда, страшна була праця й на окопах, але якраз перед кількома днями рішили СС-мани не займати нас до цієї праці а брали тільки полонених большевицьких та англоамериканських жовнірів.

Рано до схід сонця стояли на подвірю довгі ряди в'язнів із лопатами й джаґанами, готові до походу. Вже третій раз перевірював їх число кремезний чорний оберкапо, що до розв'язки якої-небудь справи вживав здоровенної палиці. Оподалік стояла група гестапівських посіпак і насолоджувалася лютою перевіркою оберкапа.

Сходило сонце, коли яких 200 каторжників рушило до праці в фірмі Ріхард. Усі були узброєні в лопати й великі джаґани. Дорога до праці вела попри ту саму залізничну станцію в Терезіні, звідки ми вперше сюди прийшли.

Містечко прокидалося зі сну. Скрізь у придорожніх мешканнях зачиналося денне життя. Крізь відчинені вікна приглядалися мешканці нашому походові, а стрічні особи на вулиці відвертали від нас свої обличчя, або проходили попри нас із байдужим отупінням. Назустріч нам усміхалась весна. Маєстатична й свіжа. Барвистобілими килимами розстелювалися навколо нас цвіти. Вони оздоблювали придорожні черешні.

Наш похід між двома рядами СС-манів, у-

зброєних в автомати. Йдемо годину. Втома налягла наші рамена. За нами вже Терезін із розлогими левадами й залізнична станція. Переходимо довжезний міст на Лабі. Зближаємося до кордону між Чехами й Судетами. Тут непривітно, похмуро. Серед жовтих глинокопів видніє кордон, назначений кільчастими дротами. По обох боках дротів німецька й чеська сторожа. Наші колони наближаються до дротяної брами й переходять через кордон без запиту. Йдемо на спłaszcене узгір'я. Тут починається містечко "Ляйтмеріц" — колишне чеське "Літомежіце". Місто старе, як усі чеські міста. Вузькі вулиці, перекопані глибокими ровами й переткані великими камінними барикадними брилами. Тільки вузькими отворами можна пройти пішки й переїхати автом чи возом. Біля отвору купи каміння, щоб у часі небезпеки можна було швидко забарикадувати прохід.

Мешканці міста вже звикли до наших маршів. Їх тупі обличчя відвертаються від нас. Тільки дехто приглядається нашому маршеві з цікавістю. На якійсь вежі показував годинник 8 годину. За містом левада, а де далі — підноситься узгір'я, натикане де-не-де як у молоці скупаними черешнями. У стіп узгір'я непривітно. Тут немов якийсь камінелом, перетканий рейками для ручних возів. Скрізь пісок, відпадки та брили каміння різної величини. Построєні рейки для

ручних возів ведуть углиб узгір'я; все узгір'я поперешиване отворами, мов мишачими норами. До кожної нори ведуть рейки. Назовні гори оці рейки закінчені великими купами камінної жужелиці, яка зрівнює похилу площу. Видно, що цю жужелицю вивозять у більшій кількості з пороблених в узгір'ї нор та зрівнюють нею похилу поверхню землі.

Наші ряди станули перед ямами в скалі. Капи вичитували якісь фірмові назви, а каторжники групами виступають і відходять до праці. Я прилучився до одної групи й відійшов із 15 в'язнями до праці під проводом капа. Наша ескорта СС-манів зосталася, а нас відпровадив капо в одну з тих нор.

У глибині печери темно. Слабке електричне світло не всілі заступити денного. Згодом наш зір звикає до електричного освітлення. Електричні проводи заінстальовані рідкою сіткою. З камінного склепіння звисають лампи. Ідемо довгим тунелем, посеред якого простягаються вузькі рейки ручної залізнички. По обидвох боках рейок скалисті стежини, повні більших і менших брил. Що кілька хвилин перетинають головний тунель поперечні тунелі з такими ж самими залізними рейками, або без рейок. Склепіння тунелів виковані недбало в скалі. По обох боках тунелів виковані менші й більші печери. До дея-

ких із них прироблені двері і наш тунель дістає там вигляд міської вулиці. Поперечні тунелі так само мають викопані печери і пригадують якесь казкове підземне місто. Тільки ті доми-печери партерові, не вигладжені й не побілені... Місто ще в будові. Ми, озброєні в джагани й лопати, граємо тут роль сірих робітників-каторжників німецького монументу. Крок за кроком, спотикаючися на нерівній дорозі, виходимо в глибину тунелю. Минаємо якусь площу, ніби ринок, що до нього сходяться тунелі з усіх боків.

Нарешті кінчиться тунель. Тут стають мої товариші, а капо розділює їм працю. На рейках порозкидувані ручні возики. Одні порожні, інші більш або менш наповнені камінними відпадками й камінною жужелицею. Капо призначив по двох в'язнів до кожного воза, двох до праці при електричних машинах, що вертіли скалу, — решта мало лупати скалу джаганями — продовжувати тунель. Призначені до возів підтягали їх туди, де була камінна жужелиця і набирали її на вози. Зачиналася підземна праця. Затарахтіли електричні сверли під супровід джаганів та лопат. Поміж працюючими ходили капи з грубими і міцними палицями та сповняли свою службу. Ми добували останніх сил, лупаючи скалу джаганями. А вона тверда! Не беруться до неї ні сталеві сверли, ні джагани! Тільки камінний порошок здійснюється в повітря та в'їдається у вічі. Наші

втомлені руки підносять важкі джагани й опускають їх на тверду скалу. Повторюються нерівні ритмічні удари, а скала не крушиться. Тільки дрібні відпадки каменя творять сіру жужелицю, що її таки зараз з-під наших джаганів забирають лопатами наші товариші на ручну залізницю і вивозять геть на світ.

Щохвилини поглядаємо в бік сверлів; коли виверчено відповідні в скалі дупла, тоді вкладають до них працівники набої динаміту й запалюють, а самі відступають на час вибуху, щоб обминути фізичного ушкодження. Такої щасливої хвилини ми вичікуємо, щоб тоді відітхнути хоч пару хвилин. По вибухові ми вертаємося на свої місця до праці. При тім кожний із нас зорить за капом, бо як він не бачить, можна відпочати. Але нещастя, як побачить когось відпочиваючого. Ми всі свідомі злосчасних наслідків. Тому кожний старається працювати, хоч мліють руки, хоч в'яне тіло, хоч камінний порох коле в очі. Слабке електричне світло не освітлює як слід сірої скали. Тут ледве можна розрізнити сірі горбовини й заглибини. Скритися перед оком капа нема де. Його заклики падають на нас проклоном, а у відповідь йому несамохіть підноситься кільканадцять джаганів і спадає вістрям з глухим ударом на тверду скалу. Вона не подається. Крім жовтих іскор і смердячого пилу — нічого більше не дається викресати. Болюче то-

рохкотіння сверлів придавлює нас і настроює панічно. Часті динамітні вибухи вже не раз позбавили каторжників деяких частей тіла, або й життя. А воно чомусь тепер цінніше, як у звичайний час. Воно тепер дуже вартісне, коли загрожує смерть. А смерть є тут між нами: кожної хвили може хтось із нас упасти її жертвою.

Два наші товариші набрали повні возики камінної жухелиці й відламків, та не можуть рушити з місця. Капо приглядається їх зусиллям і велить нам допомогти. Нас два опускає джагани й помагаємо пхати візок. Зміна праці нас бавить. Здається, що швидше минеться час. Може на світі побачимо сонце й будемо знати, чи вже пізно. Може незабаром прийде обідній відпочинок? Нерівна й довга дорога мучить нас. При отворі на світ треба витягати візок під гору. За нами стежить оберкапо, а там на світі, при зрівнюванню камінних відпадків — є другий оберкапо. Нема де шукати відпочинку.

Денне світло засліпило нас. Тут тепло і привітно, хоч усюди довкруги сірий ломаний камінь. Чисте повітря вдарило нас бальсамом. Моїм товаришам каправіють уже очі від щоденного камінного пилу. Я аж тут, на світі, почув, що мої очі вогкі від сліз. Оглянувся крадьком. Уся долина, де лежать “Літомежіце” — покрита яскравим, свіжим ізмарагдом, а гора, в якій працюємо, наче скупалася в молоці. Пташки вчаться

співати весняних привабливих співанок, у повітрі й траві оживає комашня, — все радіє життям.

Наша колісниця докотилася на кінець примітивних рейок. Тут кінчиться рівна площина та починається спадистий насип, що на нього треба висипати відламки. Там стоїть “інженер-капо” з палицею та вимірює на свій лад побої за “невмілу працю”. Ми перевертаємо залізний кіш із камінними відламками та старанно руками вигрібаємо останки жужелиці. Лопат ми не взяли зі собою і доводиться нам руками розправляти висипаний камінь. На запит капа, де наші лопати — ніхто не дає відповіді і він при помочі палиці старається видобути її від нас. Удари його палиці нам уже знані. Нас не болить — тільки кожний обслідує побиті місця, чи нема зламаної кости. Бо зламана рука, нога, чи ребро приносить великі муки. Тоді тяжко працювати. У келії оставати небезпечно, а признатися до зламаної кости — значить прийняти смерть від побоїв. Проте якось усі щасливо виминули такого зламання.

Нас четверо пленталося коло малого возика. Ще крок-два і входимо у вогку і студену печеру. Сплющеними в діл рейками котиться візок сам. Ми сідаємо всі чотири і їдемо. У печері темно й ми нічого не бачимо. Перед собою чуємо крик і як на команду всі разом зіскакуємо з візка, що

зударяється в своєму розгоні з другим, навантаженим. Нас огорнув страх, як малих дітей, перед карою за сваволю.

На щастя, обійшлося без побоїв, бо капо вернувся, допровадивши вантаж до отвору. Ми помогли витягнути товаришам транспорт, справляючи свій візок на бічні рейки. Рейки не рівні і сідати небезпечно, бо сюди й туди вештаються різні капи та наставники. Доїздимо в саму середину печери. Тут повний рух. Кожний гурток працівників складається із двох сверлів, кільканадцяти лопат і двох колісниць до вивозу камінної жужелиці. Ми зближаємося до своєї групи. Наші товариші питають нас, чи вже близько обідня пора, чи сонце вже високо. На згадку про обідню пору, відчуваю великий голод.

За хвилину з'являється капо і підносить у гору свою букову палицю. На цей магічний знак спиняється всяка праця. В'язні свобідно складають сверли й джагани і кожний шукає якогось місця сісти на спочинок. Обідний відпочинок триває 25 хвилин. У цей час можна відпочивати тут, або вийти на світ тільки не вільно спізнитися до праці. Їдження на обід нема ніякого. Я лишаяючи всіх моїх товаришів у печері — постановив подихати свіжим повітрям. Дорогою я ще раз оглянув модерний, — ніби підземний світ. Здавалося, що звідси вже нема вороття, що тут закатують нас модерні кербери — СС-мани в

цьому Тартарі. Перед отвором я спинився, бо біля входу до кожної печери стояли СС-мани. Здалека потужив декілька хвилин до світу, а потім розглядавсь по тунелях. Помалу плентаючись помітив, що всі вже встали та беруться до праці. Я принаглив кроку й зачав бігом вертатися до своєї групи. В бігу стратив орієнтацію, а не міг нікого спитати, бо забув, як моя група називалася. В бігу надслуховував, чи не почую знайомих голосів. Їх не було... Ліворуч заторохтіли електричні сверли і я побіг туди. Тепер же таке торохтіння далось чути з усіх сторін підземелля. Зачалася праця. Я остовпів, не знаючи куди йти. В голові мені гуло, як у млині, у вухах прошибало кольками, в грудях кололо товчене каміння, в очах закинула камінна жужелиця, а шлунок прилип мені з голоду до хребта. Здавалося, все вже пропало, що тут скінчиться мій Тартар під ударами якогось принагідного капа.

У крайнім отупінню побачив я через замрячене електричне світло в русі колісницю навантажену відламками каміння. Її пхали три мої товариші без асисті капа. Нічого їх не питаючи, — я пристав до праці і так оминув сподіваного нещастя.

По довгім вичікуванні прийшов час кінчитися нашій праці. Втома малювалася болем на наших обличчях. Сонця ми не бачили в підземеллю — тільки час-до-часу споглядали на капів,

коли вони піднесуть угору палицю, що означало б кінець праці. І капи підносили палиці, а їм у відповідь затихав пекольний таракхит сверлів, стук джаганів та лопат. Ми виходили з печери на світ, а там перед печерами уставлялися в лави, щоб СС-мани могли нас провірювати. Трупів несли на самому чолі походу, а немічних провадили здоровіші на кілька змін по-під руки, або волікли по землі. Тоді хворий збивав собі коліна й пальці ніг через дряну обуву до каміння, а часом приходив до притомности й ішов сам, опираючися на своїх двох сусідів. Процедура перегляду перед печерами тривала яку годину.

По перегляді похід рушав у дорогу, залишаючи по собі легку куряву пилу. Дорога назад була та сама, що до праці. Тільки містечко Літомежіце вже відпочивало. Сонце, що заходило, золотило бляшані й череп'яні дахи. Легіт вітру втихав, а з ним і спів пташин. На наших устах лежала печать німого прокляття. Ми зближалися до конц-табору. А там відбувався знову довготривалий перегляд і звіт перед адміністраційним будинком. Потім падав гострий наказ "розхід" і ми як сполошені горобці розбігалися до своїх келій. Трупи й тяжко хворі зоставалися. Трупів забирали жиди, що повнили цю службу, а хворих добивали звичайно СС-мани палицями.

Сірі дні висмоктували всі наші сили, а дуже

часто й життя. Десятки груп звані “арбайтско-мандо” різних родів, день-у-день ранками виходили до праці, а повертаючи увечері до концтабору — несли жертви дня: своїх товаришів. На місце вмираючих щоденно привозили свіжих каторжників. У келіях із дня-на-день зростало число кацетників до тої міри, що тяжко було пересидіти, а в найкращім випадку перележати ніч на бетоновій долівці. СС-мани шаліли до безтями, побиваючи ув'язнених. По тих божевільних признаках ми віщували швидкий кінець війни. Між близькими приятелями йшли тихі розмови, передавалися найновіші вісті зо світу про зайняття щораз то більшої частини Німеччини англо-американськими військами та про десятки тайних радіопередач німецькою мовою. Ходили теж вістки про конференцію в Сен-Френсиско, проте ніхто не знав нічого докладного сказати. Одні з нас доживали останніх днів війни, інші свого власного кінця.

Повернувши від праці, я насилу вліз на свою паланду, щоб там бездушно спочити. Мене не займав уже розподіл ані хліба, ні вечірньої зупи. Я стратив апетит і став байдужним до всього життя в келії. Мій товариш Харків подавав мені на паланду хліб і зупу. Звичайно — кожний відбирав свій пайок власноручно. Я напів притомний, чекаючи кінця, лежав на паланді. Все

стало мені байдужим: і свіжі новини про Сен-Франсиську конференцію, і про все вужчий перстень аліантів, і про кінець війни. Всі дотеперішні мої бажання ставали неактуальними; бажалося тільки спочити. Але спочинку не було. Щоранку, перед досвітком, по довгій церемонії треба йти в підземелля до каменоломів. А там тяжка праця, при вичерпливих зусиллях, камінний порох та брак повітря. Там доведеться хіба вмерти. Згадка про смерть проходила тепер байдуже й губилася. Тратилася свідомість і здавалося, що так мусить бути. Що такий закон конц-табору. Навіть найбільш цікаві розмови з моїми кацетними приятелями про колишні достатки та про різні страви, що передше були для мене найбільш захопливі — тепер не цікавили мене. В конц-таборі розмови про смачні страви були найбільш аристократичного рівня і ми, бувало, залюбки говорили вечорами на ці “шляхотні” теми. Кожний чванився, що кому колись смакувало і хто що їв. Тоді мені бажалося найпростіших страв. Ті бажання розогнювали ще більш жадобу їди та справляли нам немалу приємність.

Тепер мрії про волю пригасли. Пропали промені надії. Треба зложити жертву на вівтарі боротьби за Україну. Треба прилучити свої терпіння і смерть до тих великих мільйонів, що терплять і гинуть і по тім боці бойового фронту — в царстві Сталіна.

ЯНГОЛ ЖИТТЯ

Одного з останніх моїх днів я зімлів при праці в каменоломах. Як я прийшов до свідомости — нікого не було коло мене. Я лежав у темній печері побіч рейок, що переходили через брудну калюжу болота. Там мене хтось затягнув і обмазав моє лице болотяною водою. Я довго не міг пригадати собі, де я і що зі мною діється.

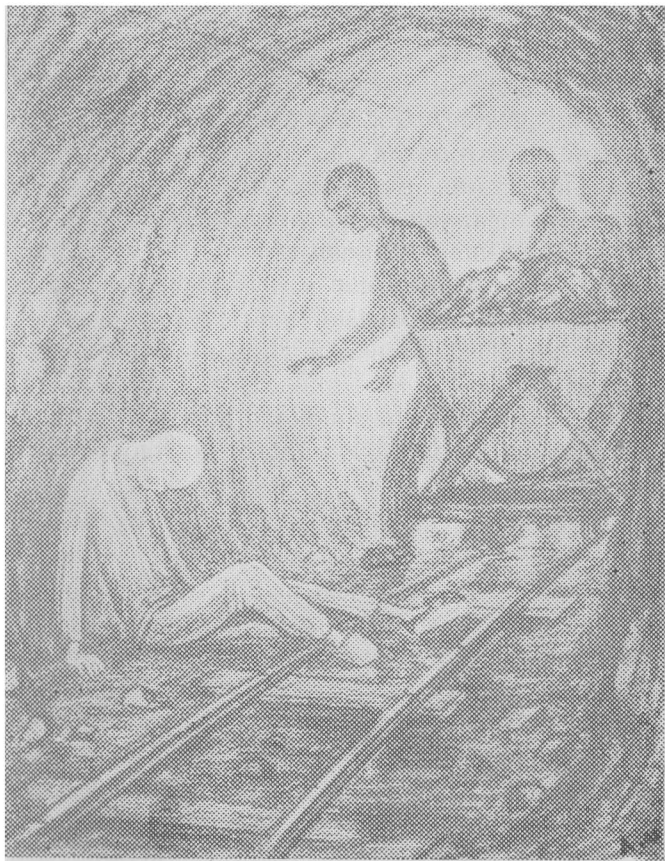
Я бачив, як по рейках котився візок повний камінних відламків. Його пхало троє людей. Вони наблизилися до мене. Один із них поміг мені встати та зробив місце при візку. Я оперся об візок і насилу волік за собою ноги. Я не приніс їм помічі — тільки заваду. Їм доводилося куди тяжче тягнути ще й мене за візком. Проте ніхто з них не докоряв мені. Тишу перервав той, що підніс мене до візка. “Хай понюхає повітря, то очуняє” — промовив. Я зрозумів його й охоче ще волікся за візком до отвору. На дворі дещо зимно. Росить дощ та дме студений вітер. Мої кості малоццо не стукочуть від зимна. Я вдихнув кілька разів і почув гострий біль у легенях. Там коле товчений камінь. Увага СС-мана хутко повернула нас до печери. Я вже бачив, чув і розумів свій кінець. Мої товариші праці — наче відчували мої прочуття й захищали мене перед оком капів та СС-манів. По предовгім вичікуванні — нарешті пронеслася по підземному світі за-

повідь кінця праці й рівночасно всі каторжники рушили до отворів на світ. Там знову довга процедура перевірювань та сортувань, -- а що далі — не пам'ятаю.

Сонце схилялося до заходу. Я чув, що щось зі мною діється, але не хутко зрозумів. Час-до-часу почував глухий біль у колінах, але це не приводило мене до повної свідомості. Карк і рамена боліли. Гук у моїх вухах перемінювався на глухий і невиразний ритм. До мене приходила свідомість.

Я був у похідній колоні на самому заді походу. Два мої товариші підтримували мене за обидва рамена. Ноги до колін воліклися, вдаряючи колінами об каміння та нерівності дороги. Голова звисала безвладно вперед. Що кілька хвилин мої товариші змінювалися. Вони томилися, несучи тягар мого тіла. Я очунав на довгому дерев'яному мості через ріку Лабу. Там було інше повітря — повне свіжости.

Мені тяжко було зрозуміти, де я і що зі мною діється. Нерівні ритми маршу моїх товаришів ніяк не були мені зрозумілі. Оглядаючись направо й наліво — я побачив ряди СС-манів із цівками автоматів, зверненими до нас. За ними широко розлита ріка. Лиховісне прочуття здушило мене за горло й затьмарило мій зір. Сви-

По рейках котився візок, повний камінних відламків.
(Стор. 163.).

домість правдивої дійсности завершила мій “сон”.

У супроводі моїх друзів ставив я недбалі кроки. Половину тягару мого тіла несли два товариші недолі. Дорога була довга й тяжка. СС-мани хижо поглядали на мене. Їх погляди добували останок моїх сил. Мої згадані товариші, що провадили мене попід рамена, мабуть недавно прийшли до конц-табору, бо мали більше сил. Вони розмовляли між собою по польськи півголосом, щоб СС-мани не почули:

— “Мабуть остання його нині подорож” — говорив один.

— “Не має в очах ніякого життя” — відповів другий. “Коби хоч живого до табору притягнути...”

Їх розмова не була для мене новиною. Я знав своє положення. Воно було порогом до мандрівки у вічність. Мені вже й тортури СС-манів не були страшні. Усе було для мене байдуже. Тільки свідомість змагалася ще із забуттям. Моя подорож здавалася нескінчена. Вона з’їдала мої сили і мучила мене.

Недбало плентаючи ногами, опираючись раменами на своїх помічників, побачив я здалека конц-табір. Здалека видніла похмура його паща, а над нею такий же напис: “Arbeit macht frei”. Цей напис нині найвимовніше промовляв до мене. Я його немов уперше вповні зрозумів. Мені

вже недалеко до цього поняття “frei”. Перед пащею конц-табору отвором стояла рампа, а ще перед нею перепливала млинівка, на якій вила жалібно турбіна. На турбіні пінилася глибока вода та заглушувала всякі інші звуки, що могли бути чутні з-поблизу. За пащею конц-табору стріляв до неба закопчений комин. У повітрі чути було якимсь гірким пахом. Дарма, що ці образи я щодня оглядав. Нині були вони для мене якби свіжими, з якимись давними, аналогічними споминами й робили на мене особливіше враження.

По звіті — розхід і бігом до своїх келій. У бігу через подвір'я треба добре вважати, щоб не поминути зустрічного СС-мана без поздоровлення. Кожний в'язень мусить здержатися в бігу і схилити низько голову перед СС-маном. Подібно невільники старовинного Риму здоровили, своїх панів. Мені тяжко було бігти до моєї келії. Один мій помічник відпровадив мене під рам'я під двері, а там Харків допоміг мені вилізти на третю паланду. Один із нескінчено довгих днів належав уже до минувшини. Ще один страшний апель, що на нього треба виходити і входити через вузьку й небезпечну “Сціллу й Харибду” СС-манських побоїв. А потім ніч. Повна таємниця ніколи й ніким не висловлених мук.

Я куняв у ногах двох моїх сплячих товаришів. Мене не мучила темнота й довгота ночі, як бувало. Я попав у пропасть забуття, тільки рідко коли приходила до мене пам'ять. Зойки й голосіння конаючих видавалися мені божеським концертом, - - тільки хвилева свідомість приводила мене перед дійсність пекельної муки.

Майже перед досвітком тяжка втома замкнула мої очі. Здавалося, що я бачив у тому сні живу дійсність: був я немов у якійсь мерзенній ямі, повній усяких гидких сотворінь. Було там багато їдовитого гаддя, жаб у брудних калюжах та багато всякої іншої плазучої гиді. Довкруги багновища і гнилизни — височіли високі й скелясті стіни, а з них стікали якісь смердючі бруди. У пропасті було напів темно. Угорі видніли темно-сірі олив'яні хмари і заслоняли небо грубими верствами. Виходу з пропасті не було ніякого. Кожної хвили міг із темних хмар упасти дощ і залляти пропасть. Разом зі мною був ще хтось, але я не міг побачити обличчя тих нещасників. Кожний із нас думав про своє безвихідне положення. Всіх нас гнобив тягар нашої безвихідної пропажі.

Я вп'ялив свій зір у темні хмари. Мені бажалося побачити хоч крайочок синього неба. Але хмари і скелясті гори закривали його, а в них гули громи й клекотало, мов у китлі. Мені було душно в гидкій пропасті й мої очі безне-

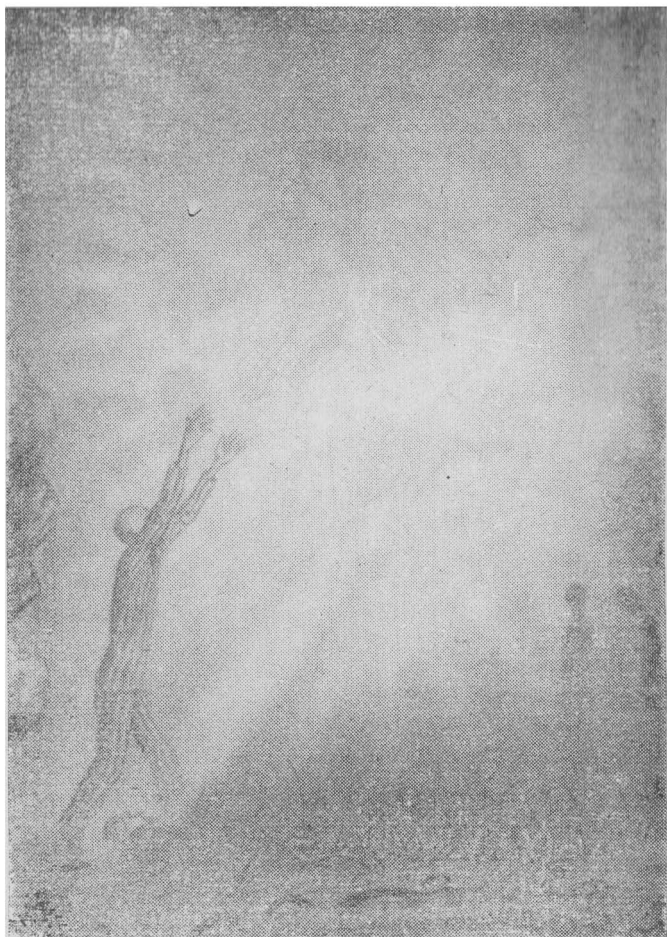
рестань звертались у небо, закрите пільмою чорних хмар.

Десь у безмежних просторах серед чорного провалля хмарної безодні заясніло щось малою іскоркою. Якийсь дивний, ясно-зелений вогник заблимав і згас, і знову змагався з темінню хмар. Ця ясна зірка — ніби прикувала до себе мій жадний світла зір. Я дивився, дивився на ту зорю ясну між безоднею темних хмар — мов би ніколи не бачив зір. І в міру того ставалося — мов чудо. Зірка помалу росла-більшала і немов наближалася до нашої пропасти. Вона була така чарівна, що вносила в душу повільно радості. Ось, уже близько моєї безодні, уже виразно її видно. А сяйво від неї освітило всю темряву, всю безодню, весь світ! Вона немов котиться з глибини олив'яних хмар; котиться і лишає по собі світляну дорогу в бездонну далечинь — звідки з'явилась. Уже близько безодні, немов звій ясно-світляного килиму стелить ясний, як сонце шлях просто до моєї безодні. Стелить чимраз хутчіше й хутчіше — аж ось уже над моєю головою і... звій скінчився! З високого неба, через хмарні провалля стояв ясно-світляний шлях до мене. Тут він скінчився, гейби ясно-фосфоровий килим, а від нього засяяло світло ген доокруги. Тепер по тому шляху іде швидкою ходою Янгол Божий. Іде, немов сонце ясний і сліпить мій зір. Я не можу дивитися на його

світляну велич, на його безмежно-миле сонцесяйне обличчя. Понад його головою вистає двоє пірнатих крил, легко зеленкуватої барви, а все ясних-ясних! У моїх очах засяяло ясністю сонця і я схилив голову наділ... Чую хід Янгола, що наближається до мене. Мені хочеться поглянути на його божеську красу, але очі не витримують ясности його сяйва. Насилу підношу зір, щоб хоч поги його побачити. І тоді саме станув він над моєю головою і я побачив світлосяйні його ноги. Мені здавалося, що він прийшов до мене й подавав мені свою руку. Я перехрестився і що сили простяг угору обидві свої руки в повній надії, що він, цей янгол pomoже мені стати на щойно розвинутий ясний шлях. Ще трохи зусиль і я вже... вже...

Ясне, янгольське сяйво пропало — тільки очі мої сліпив засвічений марґариновий каганець. Я зразу не зрозумів де я і що зі мною діється, але рух уставання зі сну та скавуління конаючих швидко опритомнили мене. Із солодкого й щасливого сну лишився тільки радісний спомин. Усе інше щезло.

На цілу мою довжінь простягненими руками я тримався третьої паланди. Уві сні зіпхнули мене мої товариші недолі з мого місця і я сливе завис, іще тримаючись паланди. Довкруги себе я бачив правдиві образи нещасного положення

Ї простиґ угору свої руки. (Стор. 170.).

з недавнього сну. А світла зоря і соняшний шлях із янголом — немов відбиткою стояв десь там на дні моєї душі. Я вже не чув ані болів, ані втоми. Усе пропало десь цієї ночі. На їх місце прийшла янгольська радість і бадьорість. Загальне моє виснаження оживляли сонні образи небесної радості.

Я вставав зі сну жваво і був радий іти до праці. Підкапо о. Пешке заповів, щоб я нині здержався від праці у фірмі Ріхард; може вдасться піти до легшої праці. О. Пешке бачив мої зусилля і встиг переговорити з капом, який призначив мене до “Planier Kommando”¹⁾. Для мене нині не був важний рід праці. Я був опромінений радіщами сонного видива. Увесь світ для мене змінився. Утома минулих днів пропала, а з нею психічне пригноблення. Я ходив уже не останками сил, але повнотою свого кацетного життя. Ані болів, ані смутку я не відчував. Мої думки були сповиті втіхою нинішнього сну. Дитиняча радість панувала в моєму серці і слабкими дитинячими силами я брався до нової праці.

Мої товариші притягнули з мурів кацету великий віз. На ньому було яких 20 рискалів, п'ять тачок і двоє залізних грабель. Капи розділювали працю поміж кацетників. Праця полягала на зрівнюванню горбовинної земної по-

1) Праця зрівнювання горбовини.

верхні. Тут треба розкопувати вивищення й горбки, розвожувати землю в заглиблення та вирівнювати нею всякі нерівності. Підкапо о. Пешке дав мені залізні граблі й відіслав зрівнювати ними дрібні нерівності.

ПЛЯНІР-КОММАНДО

Була соняшна весна. Природа купалася в свіжому й чистому повітрі. Земля вкривалася зеленню, перетиканою густо кольористими цвітами. Довкруги пробуджувалося життя. У молоденькій траві бренила комашня. У повітря розлягався спів пташенят.

Під ритми отих весняних святощів — виконували ми новий рід невільничої праці. Одні розвозили землю тачками, інші розкопували заростаюче травою горбовиння, а я зрівнював залізними граблями нерівні грядки та згрібав коріння бурянів. Цей рід праці був іще найлегший.

З одного боку родився в мені послідній жаль за останками життя, а з другого я бачив очима душі радість сонної візії. Нинішній день був зовсім інший від учорашнього. Вчора я бачив чорну смерть — нині світлу й радісну будучність. Не було вже в мене нехиті до праці; не вистачало тільки сил. Щохвилі звертався мій зір у сторону сонця. Бажалося вже обіднього спочинку, а його ще не було. Час волікся помалу. Підкапи й капи упоминали нас до праці. На

щастя, ніхто нас тут не бив. Нашими зверхниками були два гестапівці. Вони поводитися з нами якось по-людськи. Ми догадувалися, що вони не є німецького походження. Ніхто нас не сторожив перед утечею. Не було розставлених ані кулеметів, ані СС-мани не звертали автоматичних пістолів цівками на нас. Зрештою, виснажені скелети, мов тіні життя, не могли втікати. Вони ледве рухалися під високим нервовим напруженням та заповіддю смерті.

На обідню перерву ми верталися до своїх келій. Тут приносили нам у дерев'яному цебрі зупу на обід. Обідня пора тривала годину і пів. Тоді можна було відпочивати на паланді. Багато моїх товаришів праці використовували час і виловлювали воші на своєму тілі. Вони сідали на стільчику посередині келії, де згори з матово-скляного дашка в стелі падало слабке світло. Там вони знимали зі себе білля й робили пильну "облаву".

Цю конечну працю переривав наказ капи виходити до праці. Ми виходили парами за брами кацету під ескортою знаних нам двох СС-манів та ставали до раніш призначеної нам праці. І знову лягало на нас тягарем довге вичікування на кінець дня. Щохвилі сотий раз звертали ми наші очі на сонце, чи воно вже низько. Виснажені наші сили не витримували навіть такої легкої праці.

Мені потемніло в очах і я не бачив світа. Здавалося, що впаду. До мене, опертого на залізні граблі, підійшов капо праці й запитав, чому не працюю, а коли почув відповідь, що нездужаю, що темніє мені в очах і що не стає сил — зголосив це одному з СС-манів. Цей велів мені відпочити. Капо взяв мене під руку й відпровадив із поля праці. На легким узгір'ю до сонця поміг мені пожитися, а СС-ман, що дав дозвіл на відпочинок, велів мені підсунутися вгору між тернові кущі, щоби хто небажаний не побачив мене. Там я лежав до сонця й тішився його пестощами. Мені було любо відпочивати і я бачив себе в щасливому положенні. Я вже не боявся ні побоїв капи, ні СС-манів. Я бачив у них людей. Мое щастя було більше в тому, що вони люди, ніж у моєму спочинку. Час мені минав хутко. До мене підійшов знаний мені СС-ман і спитався, чи можу йти вже до праці. Я пробував устати, а коли він побачив, що це приходить мені тяжко — велів знову пожитися. Я благословив цю днину і цих людей, що так мені сприяли.

Сонце схилялося до обрію і холод сходив на землю. СС-мани й капи оповістили кінець праці. Працівники зносили свої знаряддя на віз. Кілька каторжників запряглися до нього і поїхали на чолі походу до кацету. До мене підій-

шов капо і звелів уставати. Я не міг і він покликав двох незнаних мені товаришів недолі, щоб мені допомогли. Опіраючися на них я поллентавсь за походом. Перед самою брамою спинили СС-мани похід і веліли впорядкувати його. Один капо в окулярах на благородному обличчі, що розмовляв по-чеськи, велів моїм помічникам провадити мене на чолі походу, “щоб усі бачили жертви праці”. За мною провадили ще двох хворих, що не мали сил іти. Підкапо о. Пешке протестував проти такого порядку, бо, мовляв, у першій стрічі з СС-манами, хворі впадуть жертвою. Однак капо вперто обстоював свою думку — немов би знав якусь таємницю. На його наказ уставлено похід так, що мене провадили на самому переді, за мною ще двох хворих, далі їхали каторжники запряжені до воза, а за ними йшла решта каторжників із двома конвоєнтами позаду. Вони не опонували проти розпорядків капи. Це було для них байдуже і вони розмовляли про своє. Похід увійшов у мури кацету без сподіваних побоїв. Каторжники запряжені у віз поїхали під ескортою одного з СС-манів до якоїсь шапи, а інші під ескортою другого пішли перед адміністраційний будинок, де звичайно капи здавали звіт.

По відібранні звіту був наказ, як і завжди, розходитися бігом до своїх келій. Мої товариші оставили мене самого, виконуючи наказ. Я про-

бував бігти сам, але не стало сил і я впав. Самому встати я вже не міг і чекав свого кінця. Я знав, що тут серед подвір'я не можна лежати і перший-ліпший СС-ман закінчить моє життя палицею. Тут лежав я недбало і чекав смерті. Надиво, ніхто не приходив. Я підняв голову і ще раз надаремне пробував встати. Побачив що до мене наближаються три чоловіки, одягнені в цивільні одязі... я спокійно чекав СС-манських ударів.

Ці чоловіки наблизилися і, станувши біля мене, розмовляли щось по-французьки. Ударів не було, а спокійна їх розмова була доказом, що це не були СС-мани. Коли я здивовано поглянув на них — усі три по черзі заговорили до мене французькою, німецькою й чеською мовою, питаючись, що я тут роблю та як називаюся. Мені не містилися в голові, ці людяні запити і я ще далше чекав ударів палицями. Один із них нахилився до мене і пробував мій пульс. Я стратив на хвилю притомність, а коли прочунявся, побачив між ними ще ключника від дверей моєї келії. На їх допити, що мене болить, — я не вмів ясно відповісти, бо мене ніщо особливо не боліло. У записці своїй вони зазначили, що мене болять легені. На запит, де є моя келія, я тільки вказав рукою на двері віддалені яких 30 кроків, бо навіть забув їх число. Вони записали моє прізвище й ім'я, дату і місце народжен-

ня та національність, а по їх відході ключник моєї келії звелів двом здоровим в'язням допомогти мені ввійти до келії. У келії зайнявся мною Харків, поміг мені вилізти на паланду та розпитував, що і хто зі мною говорив. Мої сусіди не віщували мені щастя з нинішньої пригоди і приготувляли мене на найгірше.

Вечірнього хліба я не міг їсти і сховав його в кишеню, завинувши старанно в хустинку. Харків допивав вечірню зупу, коли оберкапо викликав мене на подвір'я. Хтось із моїх сусідів промовив: "кінець", і мені здавалося, що мене кличуть на смерть. Мені бажалося мати свідка моєї смерті і я просив Харкова, щоб він вийшов зі мною на подвір'я. Він допоміг мені злізти з паланди й попровадив мене попід руку в напрямі дверей поміж густий натовп в'язнів. На дверях домагався оберкапо, щоб Харків відійшов, але на моє домагання, що нездужаю, згодився на прихвність Харкова, але під умовою, що ніхто із в'язнів не знатиме теми нашої розмови.

ВОЛЯ

Мене попровадили насередину подвір'я, майже на те саме місце, де перед двома годинами я чекав смерті. Оберкапо відчинив якусь канцелярїйну книгу і провірив із неї всі мої особисті дані, а накінець заявив, що від завтра від 8 год. ранком — я звільнений із кацету. Піді мною

затряслися ноги. Харків насилу підтримав мене, а оберкапо жартував, хоч лагідними, та все ж грубими жартами. Він велів мені обмитися та вичистити одягу. Я був би плакав із радості, — та не було сліз. Вони висохли, як вода у велику літню посуху. Мене знову опромінила недавня радість із сонної візії. Я хоч дивився, та нічого вже не бачив поза волею. Я не бачив уже навіть натоплу виснажених кістяків, через які Харків протискав мене до паланди, не бачив бетонової сірої келії, що з неї стікала по стінах грубими струями вода. Я не чув уже плачів і лементів конаючих, ані багатолюдного гамірливого крику й судорожних сварів.

У душі моїй розлягалася тріумфальною радістю воля. Харків не міг стриматися і повідомив усіх знайомих (розуміється, в тайні), що мене звільнили. Я віддав Харкову свій хліб, що заховав був у кишені на завтрашнє снідання. Залишилася ще кромка вчорашнього, але його тримав я на дорогу. Моя втома й недуга щезли. Щоправда, я був сильно ослаблений, але якісь ніби нові сили вступили в мене. Біля мене на паланді сидів Харків та просив мене, щоб я відвідав його дружину в Розтоках біля Праги. Він подав їй різні відомості та свої побажання. За хвилину др. Ахосор, приніс нам обом із Харковом хліба. Він умів його роздобувати поміж в'язнями. Довідавшись про моє звільнення, — також просив

мене, щоб я передав його родині про нього різні відомості. У радості я всім обіцявав послужити, не здаючи собі справи, що я ледве живий і готов до завтра, або і в дорозі померти.

Майже всі санаторії й лікарні в Празі були заповнені раненими і хворими німецькими вояками. Німецький уряд вистарався, щоб міжнародній Червоний Хрест проголосив місто Прагу лазаретним містом та зробив його неторкальним воєнними діями. Щоб німці не маскували в цьому місті зброї та не зробили з нього свого арсеналу — міжнародній Червоний Хрест вислав до Праги своїх представників, які мали наглядати, щоби Прага була дійсно лазаретним містом і щоб там не переховувано зброї й муніції. Крім згаданих обов'язків Представники Червоного Хреста мали ще харитативну працю. Вони час до часу оглядали лікарні й санаторії, які були на терені 100 кілометрів від Праги. Містечко Терезін було около 100 кілометрів віддалене від Праги і одного дня Комісія Міжнароднього Червоного Хреста, зложена з трьох осіб, заїхала сюди оглянути лікарні жидівського Гетта й кімнату хворих терезінської твердині, де містився наш концентраційний табір. У кадетній лікарні було лиш кілька здорових німців, які за протекцією свого німецького походження могли там спокійно відпочивати до часу свого звільнення.

Я відійшов кількадесять метрів і мене зморгла втома.
(Стор. 183.).

Правдиво хворі гинули при праці й у келіях, до яких Комісія Червоного Хреста не мала доступу.

В часі повороту від праці, оберкапо праці знав, що Червоний Хрест відбуває візиту в конц-таборі і тому найтяжче хворих уставив на самому чолі походу, щоб представники Червоного Хреста переконалися, який стан здоров'я тяжко працюючих. Та хотіло нещастя, що в часі нашого повороту ця Комісія оглядала тільки здорових райхсдойчерів у кацетній інфірмарії, та щойно повертаючи наткнулася на мене напів-притомного й вижидаючого смерти від гестапівських побоїв.

Ці три чоловіки, які знайшли мене серед подвір'я і винитувалися, що мене болить — це були представники Червоного Хреста. Їх статут предбачував звільнення від кар по тюрмах і конц-таборах хворих на туберкульозу і тому вони так докладно допитувалися мене, чи я часом не хворий на цю недугу. Мене все боліло і на запит, чи болять мене легені — я притакнув. І саме ця моя відповідь була для мене спасенна. Вони вимогли на команді конц-табору, щоб мене хворого на “ті-бі” зараз звільнити на підставі постанов, Червоного Хреста. Інших мені подібних ця комісія не бачила.

Серед небувалої радості я раз засипляв, то знову будився. Сон мене не брався, хоч мучив мене. Я часто надслухував, чи не чути вже свист-

ка вставати, то знову поглядав на матово-скляний дашок у стелі, чи це зоріє бува.

Але ні одного, ні другого годі було дочекатися. Ніч була довга, але не томила мене, як попередні. Я почувався ніби вже на волі. Я жив плянами і програмою вільного життя.

Ранок! Інший від попередніх. Мене не об'язує порядок дня. Я не встаю на свисток і не виходжу до праці. Робиться якось дивно... часто відзивається укритий страх. Час тягнеться по-малу. Каторжники розходяться до праці. Капо знає, що я звільнений — проте вдає, що нічого не знає. Я чекаю денного світла. День надходить хутко: вже весна, перший день травня. До келії приходять фризієри. Я голошуся до голення, бо "не маю часу". Мене голять і виголюють зарослий уже пояс на голові від чола до потилиці. Я обмиваюся... руки кощаві, тонкі. Ребра вистають, але цілі. Потім чекаю, щоб мене викликали та віддали мені мої речі. Там десь у коморі є мое хутро, годинник та все інше.

Сонце було вже високо, як мене покликав капо до канцелярії. По довгих вичікуваннях видав мені оберкапо мої речі, а сторожа випровадила мене поза брами кацету...

Здавалося, що я вийшов з пекла, і я перехрестився. Я підійшов кількадесять метрів, і мене зморила втома. Я сів на зелений муриг при дорозі. За мною була жорстока кацетна паща,

замаскована чорно-червоно-білою рампою. Над челюстями кацетної пащі півлуком уставлені слова з великих білих літер: “Арбайт махт фрай”, а перед рампою, на віднозі ріки Лаби вила і плакала турбіна.

Продовження цих споминів Ю. Мозіля в книжці “Крізь залізну заслону.”

З М І С Т

Сторінка

Вступ	3
На Гестапо	7
На Панкраці	10
Обстановка келії	20
У фризіера	27
У лікаря	31
Налет	35
Транспорт	39
Концтабір	44
У келії	50
Жиди	66
На березі ріки Лаби	69
Образ пекла	91
Простуда	94
Ройко	103
Подих волі	105
Грабіж білля	108
Бункер	111
В обличчі смерти	114
Весна	120
Утеча	133
Качани	140
Райхсбан-коммандо	143
Ріхард-коммандо	150
Янгол життя	163
Плянір-коммандо	173
Воля	178

**ВІДНОВЛЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
“ДОБРА КНИЖКА”**

видало вже на еміграції як свої дальші випуски: Випуск число	Назва	Ціна в долярах
133	Голос Ісуса до українського емігранта	вечерпане
134	Коструба, Теофіл: Віра наших предків	вечерпане
135, 137, 139	“Життя і Слово” — квартал- ник для релігії й культури — ч. 1-4	\$4.00
136	Котен, Роберт: Сьогочасна молодь	вечерп.
138.	Меріям-Лужницький, Григор: Посол до Бога — історичний фактомонтаж	0.75
140	Плюс, Равль: Назустріч життю	0.75
141	Брадович, М.: Одна Нація — Одна Церква	0.75
142	Молодецький, Володимир: У бою під Бродами	0.25
143'	Мох, Олександр: Теофіл Коструба — Життєпис світлої людини	0.25
144	Мозіль, Юрій: У таборі смерти — спо- мин із концентраційного табору	1.00
145	Календарець на 1953 р.	0.25
146	Мозіль, Юрій: Кризь залізну занавісу	1.00
147	Коструба, Теофіл: Нарис історії України (друкується)	2.00

Дальші випуски в підготові.
Всі попередні ціни не важні.

Видавництво має на складі також інші книж-
ки, отже можете через нас замовити всяку до-
бру книжку. — Замовляйте по адресі:

ALEXANDER MOCH
344a Bathurst St., Toronto, Ont., Canada.